

**АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ**

(Методик мəгалимэр мəчмурəsi)

4

**«АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ»**
журналына əлаə

Бакы — 1972

1954-чү илдэн нэшр едилир

АЗЭРБАЈЧАН ДИЛИ
ВЭ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 4 (76)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бақы—1972

МҮНДЭРИЧАТ

ССРИ-нин тэшкил едилмэсинин 50 иллиги

Халглар достлуғунун аловлу тэрәннүмчүсү	3
1. Орта мәктәбдә Азәрбајчан дили тәдриси	
М. Мәммәдов. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәлим просесинин фәрдиләшдирилмәси	12
М. Исмајылзадә. Азәрбајчан дили дәрсләриндә шәкилләрдән истифадә	16
Ингилаб Әлијев. Ахшам мәктәбләриндә шакирдләрини јазылы нитгинин инкишаф етдирилмәси јоллары	22
Тәјјар Чәфәров. Азәрбајчан дили дәрсләриндә әдәби-бәдипи мәтнләрдән истифадә јоллары	29
11. Орта мәктәбдә әдәбијјат тәдриси	
Чамал Әһмәдов. Әдәбијјат тәдриси мүасир вәзифәләр гаршысында	36
Ағададаш Бабајев. V синифдә әдәбијјат дәрсләри	46
Рәфигә Мустафајева. V синифдә М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» һекајесинин тәдриси һаггында	56
Б. Мурадов. Әдәбијјат дәрсләринин спесифик хүсусијјәтләри һаггында	63
Аббас Һачыјев. Әдәбијјат дәрсләриндә садәлик вә тәвазәкарлыг тәрбијесинин апарылмасы тәчрүбәсиндән	69
Нәриман Оручәлијев. Әдәбијјат дәрсләриндә экран вәситәләриндән истифадә етмәјә даир	75
Ханоглан Мәммәдов. М. Мүшфигин поемаларынын факүлтәтив мәшғәләләрдә өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	84
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб	94
Бу китаблары охујун	99
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин 1972 — 1973-чү дәрс или үчүн дәрч олуначаг материалларын тәхминни планы	108
«Азәрбајчан дили әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1972-чи илдә дәрч олунамуш материаллар	110

ХАЛГЛАР ДОСТЛУҒУНУН АЛОВЛУ ТЭРӘННҮМЧҮСҮ

«ССРИ-нин тэшкил едилмәси өз сијаси әһәмијјәтинә вә ичтиман-игтисади нәтичәләринә кәрә дөвләтимизин тарихиндә көркәмли јер тутур» (Л. И. Брежнев).

Ону тәркибинә дахил олан республикалардан һәр биринин һәртәрәфли, аһәнкадар инкишаф етмәси вә миәләтләрин, халгларын бир-биринә тәдричлә јахынлашмасы јолунда Сов.ИКП-нин рәһбәрлији алтында көрүлмүш бөјүк ишләр, һәмни халгларын формача миәли, мәзмунча сосиалист әдәбијјатында өзүнүн бәдипи ифадәсини тапмышдыр. Азәрбајчан совет әдәбијјатында халглар достлуғу идејасынын ән бариз нүмунәсини Ч. Чаббарлынын јарадычылығында көрмәк олар.

Кәнч нәслә, орта мәктәбин сон синфинә чатмыш шакирдләрә, ССРИ-нин јарадылмасынын әһәмијјәтини ајдын баша салмаг, онлары пролетар бејнәлмиәлчилији вә халглар достлуғу руһунда инамла вә даһа тәсирли тәрбијә етмәк үчүн истәр дәрсдә вә истәрсә дәрсдәнкәнар мәшғәләләрдә бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығындан бачарыгла истифадә етмәк әдәбијјат мүәллимләримизин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир.

Ч. Чаббарлы јарадычылығынын вә ичтиман фәалијјәтинин ән көзәл вә нәчиб хүсусијјәтләриндән бири онун халгларын достлуғу вә һәмрәјлијини, јүксәк бејнәлмиәлчилик идеја-

сыны тәблиг вә тәрәннүм етмәсидир. Тәсадүфи дејил ки, жазычы, чохмилләтли Совет Иттифагы вә сосналист өлкәләри халгларынын эн севимли сәнәткарларындан бири кими шөһрәт газанмыш, әсәрләри бир чох дилләрә тәрчүмә едилмиш, гардаш халгларын сәһнәсиндә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулмушдур. Оун халглар достлуғунун тәблиг вә тәрәннүмүнә һәср едилмиш «1905-чи илдә» пјеси бу чәһәтдән диггәти хүсусилә чәлб едир.

Әсәрин јаранмасы сәбәбләриндән данышан мүәллиф јазыр: «Мән Күрчүстанда, Ермәнистанда вә Дағлыг Гарабагда олдуғум заман мүхтәлиф милләтләрә мәнсуб олан адамлар раст кәлдим. Бунлар сакитчә соснализм гурулушу илә мәшғул идиләр. Мән көчәриләрә тәсадүф етдим, сүрүнүн јанында бир азәрбајчанлы гадын јеримәкдә иди. О, чадрасыз иди. Бир дәфә дә башга бир гадына раст кәлдим. Бу, ермәни гадыны иди. Бу да тамамилә биринчи гадын кими кејинмишди: биринчи нәзәрдә бунлары бир-бириндән ајырмаг чәтин иди. Бу халгларын ев әшјасы, кәнд тәсәррүфаты аләтләри, нәғмәләри вә рәгсләри бир-биринин ејни иди. Әслиндә бу ики халг вәһид бир халг тәшкил едир. Елә исә бәс бу халглары... ганлы вурушмалара нә мәчбур етмишди?»

Бу мәсәләни дәриндән өјрәнмәјә башладым. Беләликлә, күтләнин нәзәрини ингилабдан узаглашдырмаг мәгсәди илә бу ики гардаш халгы бир-бири үзәринә салышдыран рус чаризминин мүстәмләкә сијасәтини көстәрән бир пјес үзәриндә ишләмиш олдум вә 1905-чи или бу милли вурушма үчүн бир фон сечәрәк «1905-чи илдә» әсәрини јаздым».

Өзүнүн гејд етдији кими, о, әсәрдә ингилаби һәрәкаты дејил, гардаш халгларын милли гырғына нечә тәһрик едилмәси мәсәләсини диггәт мәркәзиндә тутмуш, бу гырғынын инандырычы тәсвири үчүн 1905-чи ил һадисәләринә мүрачиәт етмишдир. 1905-чи ил, чаризмә гаршы аловланан ингилаби фәалијјәтин ән гызғын вахты олмаг е’тибарилә, даһа типик бир шәраит иди. Ч. Чаббарлы гәләмә алдығы мөвзуну һәгигәтә ујғун ифадә емәк үчүн она әввәлчә «Гара күнләр» вә ја «Гара китаб» башлығыны вермишди. Неч шүбһәсиз, бу да жазычынын мәһз һансы мәсәләни әсас көтүрдүјүнү ајдынлашдырыр. Жазычы әсәрдә, һәр шејдән әввәл, ики гоншу халгын тарихи достлуғуну чанландырыр. Пјесин илк сәһнәсиндән башлајараг гардаш халглары тәмсил едән ики аилә арасындакы сәмиини достлуг нәзәри чәлб едир. Бу чәһәт јалныз

ајры-ајры сурәтләрлә дејил, әсәрин бүтүн мә’на вә идејасы е’тибарилә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмишдир. Аллаһверди илә Имамвердинин, онларын гадыналары Набатла Күлсүмүн, өвладлары Соһа вә Ејваз илә Бахшынын мүнасибәтләриндәки пак вә нәчиб достлуг һиссләрини жазычы бөјүк бир еһтирас вә еһтирамла ифадә едир:

«Онлар гоншу идиләр. Ики күлфәт, бири азәрбајчанлы иди, бири ермәни, лакин онларын јашајышы бир иди, ишләри бир, көрүшләри бир, дәрдләри бир, севинчләри бир, диләкләри бир, әмәкләри бир иди, ушағлары бир евдә бөјүјүр, маллары бир јердә отлајырды, тојуглары бир һиндә јумуртлајырды...»

Һәмин аиләләрин зөвгләриндә дә бир-биринә јахынлыг вардыр. Сонанын өз атасы Аллаһверди илә гоншулары Имамвердијә, онларын кејимләринә бахараг Бахшыја мүрачиәтлә: «бој, бунлар нә гәдәр бир-бирләринә охшајырлар», «јахшы да, бу атамын папағы, бу да сәнин атанын папағы, бах көр тәфавүтү вар?»—демәси неч дә тәсадүфи дејилдир. Бу аиләләрдә јашајан адамларын кәдәри, тәлеји дә бирдир. Нәр ики халг ејни дәрәчәдә истисмар олунар вә бу истисмара гаршы өз наразылығларыны билдириләр.

И м а м в е р д и дејир: «Баш пулу, чан пулу, су пулу. Көпәк ушағы аллаһын сујуна чәпәр чәкибләр ки, нә вар бу да мәнимдир».

А л л а һ в е р д и дејир: «Началникә вер, пристава вер, кәндхудаја вер, газаға вер, мираба вер...».

Драматург һәр ики халгын достлуғундан марағлы эпизодлар вердикдән сонра Бақыда ингилаби фәһлә һәрәкаты гаршысында башыны итирмиш чар нүмајәндәси кенерал-губернаторун алчаг сијасәтини ифша едир.

1905-чи илдә Загафгазијада фәһлә вә кәндлиләрин мүтләгијјәтә гаршы ингилаби мүбаризәси кениш бир шәкил алдыгда, чар һөкүмәти гаракурунчу гүввәләрин јардымы илә бу һәрәкәтә мәнһус бир чинајәтлә чаваб верир; о, 1905-чи илин феврал ајында Бақы, Шуша вә башга јерләрдә милли гырғынлар тәшкил едир. Жазычы, бир-бириндән ајырдығы халглары күчдән салыб асанлыгла мәғлуб етмәк мәгсәдини күдән мүтләгијјәти тәнгид вә ифша етмәклә, чар һөкүмәти илә сәзишә кирәрәк онун фитнәкарлығына рәвач верән јерли милләтчи буржуазијанын да әксингилаби симасыны ачыр. Һадисәләрә партијалылыг чәбһәсиндән јанашан мүәллиф зәһмәткешләрин

эсил дүшмәнләринин кимләр олдуғуну бүтүн кәскинлији илә көстәрир. Әсәрдә тоггушан мүхтәлиф ичтиман группарын нүмајәндәләри башлыча хүсусијјәтләри илә тәсвир олунурлар; охучу вә тамашачы кенерал-губернатор сурәтиндә тәмсил едилмиш чар мүтләгијјәтнини, Ағамјан, Әмираслан бәј вә Баһадыр бәј сурәтләриндә Азәрбајчан вә ермәни милләтчи буржуазијасынын типик нүмајәндәләрини јарадыр. Драматург милли гырғына гаршы болшевикләрин апардығы синфи мүбаризәни тәмсил едән Володин вә Ејваз Әсријан сурәтләрини, јохсул кәндлиләри тәмсил едән Аллаһверди, Имамверди вә башгаларыны бөјүк мәһәббәтлә јарадыр.

«1905-чи илдә» әсәринин әсас гәјәси өз талеләри етибарилә бир-биринә јахын Азәрбајчан, ермәни, рус, күрчү вә башга милләтләрин зәһмәткешләри арасында мәнафе зиддијәти нәзәрә чарпмадығыны, онларын бир-бирләринә әдавәт бәсләмәләринә һеч бир әсас олмадығыны көстәрмәкдир. Чар мүтләгијјәти вә онун садиг нөкәри сајылан јерли милләтчи буржуазија тарихән мейрибан дост олмуш халглары гәслән бир-биринин үстүнә галдырыб сүн'и сурәтдә милли гырғын салмагла, фәһлә синфинин бејнәлмиләл бирлијини, халглар достлуғуну поэмаға чан атыр.

Кенерал-губернатор, мүтләгијјәтин «парчала вә истадлин кими һөкм сүр!»—шүарыны сәдагәтлә јеринә јетирән чар фитнәкарларынын үмумиләшмиш сурәти кими чыхыш едир. О, Дахили Ишләр Назирлијинә јаздығы мәктубунда Бақыдакы вәзијјәти чох инчә бир шәкилдә дәрк едиб мүтләгијјәтин сијасәтинин јеринә јетирмәјә һазыр олдуғуну билдирир.

«...Бурада горху ики чәһәтдәндир, бири ишчиләрин ингилаб тәшкилатлары, бири дә јухарыда көстәрдијим кими, јерли буржуазијанын вә милләтчи зијалыларын мухтаријјәт һәрәкәти. Бу һәрәкәтын һәр икиси ә'лаһәзрәт императорун һакимијјәтинә гаршыдыр. Бу нөгтә, мүвәггәти олса да, һәр ики гүввәни бирләшдирир. Орду позғундур, вәзијјәтдән чыхачаг бирчә јол, јерли татарларла ермәниләри милли ворушмаја армаг вә беләликлә, ингилаби һәрәкәти икинчи плана чәкмәкдир. Бурада ермәниләр ән ихтилалчы милләтдирләр, бунлар арадан чыхарса, о бириләрин дә гүввәти сарсылмыш олур. Түрк вә ермәни буржуазијасы арасында ворушдуручу нөгтәләр вардыр».

Чарын маһир дипломаты олан губернатор әлиндә әләт етдији адамларын зәиф чәһәтләринин јахшы билиб, онлардан бачарыгла истифадә едир. Ајры-ајрылыгда Саламов, Ағамјан

вә Баһадыр бәјлә сөһбәт едән губернатор онларын һәр бири илә өз дилиндә, өз мәнафеји бахымындан данышыр. О, һәр јердә өзүнү заһирән чох нәчиб, нәзакәтли вә «һуманист» адам кими көстәрир.

Губернатор Саламовла сөһбәтиндә өзүнү мүсәлманларын, Ағамјанла данышаркән исә ермәниләрин досту кими танытмаға чәһд едир. Саламова вә Баһадыр бәјә дејир: «...бу ермәниләрлә мүмкүн гәдәр еһтијатлы олмаг лазымдыр, онсуз да онлар араны гарышдырмаг үчүн бәһанә ахтарырлар, онлар анчаг биздән чәкинирләр, јохса динч отурмазлар... Сиз билән, мә'дәнләрдәки бу шулуглуғун әсил сәбәби нәдир. Әсил шулуг салан кимдир? Ејваз Әсријан, Дәмирчијан, Налбәндјан, һамысы јан... јан... Даһа һәр шеји мән ачыб дејә билмәрәм». Губернатор, Ағамјана да: «Анчаг башыныза дөнүм, бу татарларла бир гәдәр еһтијатлы олунуз. Өзүнүз көрүрсүнүз, вәһши милләтдирләр, мән әлбәттә һәр шејдә сизә көмәк етмәјә һазырам, силаһла да, һәтта лазым кәлсә адамла да, анчаг башыныза дөнүм, сөз арамызда»—дејир. Губернатор һәр ики милләтин буржуазијасы арасындакы рәгабәтдән истифадә едир. Бәс буржуазија нүмајәндәләри нечә һәрәкәт едирләр? «Чанла-башла падшаһа гуллуғ етмәјә һазырыг. Падшаһымыз үчүн күлдән ағыр бир сөз дејәнин чәһәнкини чырарыг»,—дејән Саламов өз гочулары илә башланмыш гырғыны күчләндирдији кими, Ағамјан да өз адамлары илә ејни иши едир, Саламов һәр ики халгын хејрхаһы, бејнәлмиләлчи гәһрәман Ејвазы фәһләләр арасында милләтчи кими таныдыб, онун нүфузунун дүшмәсинә чалышыр.

Милләтчи буржуа зијалысы олан Баһадыр бәј исә «ингилаби-миллијјәдән» дәм вуруб, ингилаби ибарәләр ишләдир. Саламов вә Баһадыр бәј ајры-ајры дилләрдә данышса да, маһијјәт етибарилә бир нөгтәдә бирләширләр; падшаһа өз ихлас вә сәдагәтинин, итаәткарлығыны билдирән Баһадыр бәј: «Биз һәр һалда ә'лаһәзрәт императорун садиг тәбә'ләријик»—дејиб, о да зәһмәткешләрин гәддар дүшмәнләри чәһәсиндән чыхыш едир.

Милли достлуг вә гардашлығын дүшмәнләринин ифша етдикдән сонра мүәллиф диггәти бир даһа бу достлуғун күчүпә вә сәимилијинә чәлб едир. Јалтаглылар, ифтиралар, гырғын фитвалары илә долу сәһнәләри көрмүш тамашачылар өзләринин јенә достлуг, сәдагәт аләминдә һисс едирләр. Ч. Чаббарлы јүксәк инсани дујғуларла малик олан Сона илә Бахшы-

нын вэ онлары эһатэ едэн адамларын бир-биринэ бэслэдиклэр. Иермэт вэ мэхэббэти көстөрмөклэ халглар арасындагы сарсылмаз достлуг мүнасибэтинин экс етдирмишдир. Аллаһвердинин аилтэси Гарабағдан Бахшыа көчүр... Бахшы ағача ссјкэниб тар чалыр. Сона она јанашыр. Ики кэнчин арасында давам едэн мүкалимэ һеч бир сэдд билмэјән сэмим мэхэббэтин ифадэсидир.

Чаббарлы бурада бөјүк коммунист јазычы Н. Нәргмановун мэхһур «Баһадыр вэ Сона» эсэриндэки көзэл әһәләри давам вэ инкишаф етдирмишдир.

Эсэрдэ ингилабчы фәһлә синфи, Ејваз Әсријан вэ Володин кими мүбариз фәһләлэрин симасында тәчәссүм етдирмишдир. Володин вэ Әсријан маһир тәшкилатчы, фәал вэ барышмаз ингилабчы фәһлә нүмајәндэлэридирләр. Онлар ағыр шәраитдә чалышыр, чар мүтләгнјјәти илә сијаси мүбаризә апарыр, зәһмәткеш халгы капитализм гурулушуна гаршы дөјүшә һазырлајырлар. Ингилаби һәмрәјлик, фәһлә синфиниң иши уғрунда фәдакарлыг, коммунист партијасынын көстәришлэрини дүзкүн һәјата кечирмәк уғрунда чалышмаг бу адамларын башлыча хүсусијјәтлэридир. Володин, губернатордан ики гардаш халг арасына салынымыш милли гырғышы дајандырмагы тәләб етдији кими, Әсријан да «Милли һамус»—дејә чанфәшанлыг едэн провакаторлара гаршы чыхыр. Аловту бејһалмиләлчи олан Әсријан Саламовлара, Ағамјанлара гаршы чыхараг дејир: «Чәнаб Ағамјан, мәним үчүн сизнилә Саламов арасында һеч бир фәрг јохдур, бу күн мән она гаршы чыхышам, сабаһ сизә гаршы чыхачағам... Мәним һәгигәт сандығым китабда түрк, ермәни сөзү јохдур. Ишчи вар, фабрикант вар. Биринчиләрлә гардашам, икинчиләрлә дүшмән».

Синфини чәмијјәтдәки мүбаризэнин маһијјәтини јакшы аялајан Әсријан дејир: «Бизим вурушумуз милләт вурушу дејил, синиф вурушудур». Кенишләнмәкдә олан фәһлә һәрәкаты гаршысында һәр чүр васитәјә әл атан чар часуслары губернатора сун-гәсдә тәгсирләндирдиклэри Әсријаны мүһакимә едирләр. Ингилабчы фәһлә сырларына јол тапмыш меншевизм вэ анархизм үнсүрлэринә гаршы амансыз мүбаризәјә галхан Володин чар жандармларынын тәшкил едиклэри террорчулуг үсулу илә өлдүрүлүр. Фәһлә синфиниң гәләбәспнә инанан Ејваз исә чар мәһкәмәсинин онун һаггында вердији өлүм һөкмүнү мәрдиликлә гаршылајыр.

Чаризм мүвәггәти галиб калса да, төкүлән гаплар һәдәр кетмир. Зәһмәткешлэрин басирәт көзү ачылыб әсил һәгигәти баша дүшүрләр. Әввәлләр сијасәтә гарышмаг истәмәјән Бахшы ингилабчы фәһләлэрин доғру јолла кетдиклэрини көрдүкдә онлара гошулур. Бахшы, «ингилаб үчүн даһа ләзымлы» олан Ејваз Әсријанын губернатора, сун-гәсд тәгсирини өз бојнуна көтүрүб, Ејвазы өлүмдән хилас етмәк нијјәтиндә олдуғуну билдирир.

Зәһмәткеш кәндлилэрин нүмајәндәси олан Аллаһверди вэ Имамверди халгын тәмиз, саф һисслэрини ифадә едирләр. «1905-чи илдә» эсэринин ән күчлү јерлэриндән бири Имамверди илә Аллаһвердинин шәһэрин күчэлэриндә ики дүшмән кими үз-үзә кәлиб «атышдығлары сәһнә»дир. Јазычы, Имамверди илә Аллаһвердинин бир-бирини таныдығдан сонра башладығлары садә вэ сэмим мүкалимәләрдә зәһмәткешлэри бир-биринә дүшмән етмәк истәјәнлэрин сијасәтинин дәһшәтлэринә бахмајараг, онун кениш халг күтлэлэри ичәрисиндә дәрин көк сала билмәјәчәјини, халгларын өз әбәди гардашлыг һислэри илә бу ганлы ојуна анчаг нифрәт вэ гәзәб бәсләјәчәклэрини инандырычы шәкплдә көстәрир. Милли гырғынын әв шиддәтли аңларында халгын нүмајәндэлэри достлуг әһд-пәјманыны горујуб, гардаш гырғынына банс оланлара ләһәт јағдырырлар: «...Көпәк ушағы бир иш көрдүләр ки, иш олсун? Ара јердә халгы вердиләр гырғына».

Аллаһверди дејир: «Һеч билмәк олмур вәчә ишдир, мәнә нә дүшүб кәлим сәнин илә әлбәјаха олум».

Чаббарлы «1905-чи илдә» пјесиндә шәр вэ гара гүввәлэрин фитнәсини, бу фитнэнин ачы нәтичәсини, зәһмәткешлэрин башына кәтирилән бөјүк фәлакәтлэрин әсас сәбәблэрини доғру көстәрмишдир.

Туғ кәндлилэринин мейрибан әмәк һәјатыны, маһныларыны, севкилэрини, зарафатларыны јүксәк емоционал бир гүввә илә экс етдирән јазычы бу адамларын мәнәви гүввәтини, аличәнаблығыны, инсанпәрвәрлијини, фитнә вэ шәрдән узаг олан динч, мазмунлу һәјатынын буржуазиянын рәгабәт, јалан, һијлә вэ фитнәләрлә долу чиркин һәјаты илә гаршылашдырмышдыр.

Чаббарлынын тәсвир етдији һадисәлэри Туғ кәндиндән алмасыны да тәсадүфи һесаб етмәк олмаз. Бу кәнддәки көзәл милли мүнасибәт, халгларын достлуғу һәлә XIX әсрин орталарында бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун диггәтини чәлб

етмишди; онун «Һачы Гара» эсәриндә Мкртычын дедији сөз-
ләр чох мә'налыдыр:

«Гардаш, биз кимин малына тамаһ етмишик?

Биз бир әкинчи халгыг... Бу гыш баһалыгда тамам гошчу
мүсәлман обаларына тахыл борч вердик ки, ачларындан гы-
рылмасынлар. Әкәр бу заманадәк туғлу бир адамын бир гу-
рушуну жеибсә, ганымыз сәнә һалалдыр».

Белә фактлардан чох көстәрмәк олар.

Тарихи мөвзуда язылмыш «1905-чи илдә» күчлү мүсәсир
руһлу бир эсәрдир. Гоча Бахшы кәнч Сона вә кәнч Бахшыја,
үмүмән совет кәнчлијинә хитабән, чар режиминин вә буржуа-
зија һакимијјәтинин ганлы сијасәтиндән данышыб уғурсуа
кечмишинә нифрәт ојадыр.

Чаббарлы тарихә анчаг тарих хатиринә гајытмамышдыр.
О, тарихә мүрачиәт едәркән бу күнкү инсанларын мәнафеи ба-
хымындан јанашмыш, халглар достлуғунун һансы туфанлар-
дан кечиб кәлдијини, нә кими манеә, мүгавимәт вә тәчавүз-
ләрә мә'руз галдығыны көстәрмиш, индики нәсли онун гәдри-
ни билиб даһа артыг севмәјә, һәмишә әзиз сахламаға чағыр-
мышдыр.

Ч. Чаббарлы тарихи һадисәләрә фәһлә синфинин габаг-
чыл, мүтәрәгги мәфкурәси бахымындан јанашмыш вә сөзүп
әсил мә'насында халглар достлуғунун мүғәнниси, бир бејнал-
миләлчи кими милли мәсәләни һәлл етмәјә чалышмышдыр.

Јазычы ермәни вә азәрбајчанлы зәһмәткешләрин јахын
кечмишинә совет адамларынын диггәтәләјиг һаплијјәтләри
јүксәклијиндән нәзәр јетирир. О, гоча Бахшынын дили илә де-
јир:

«Вер әлини, Сона, вер әлини, Бахшы, гој кечмишин ган-
лы тарихи бу көһнә мазарлыгда әбәдлик көмүлсүн! Гој јени
гардашлыг дүнјасынын гырылмаз голлары сизин әлләринизи,
нки гардаш күтләнин бирләшмиш һәјаты кими әбәдлик бир-
ләшдирсин!».

1905-чи илдә чар жандармлары вә јерли һаким синифлә-
рин төрәтдији фитнәләр нәтичәсиндә ермәни гызы Сонанын
азәрбајчанлы Бахшыја әрә кетмәсинә имкан олмадығы һал-
да, Чаббарлы бизим зәманәмиздә азәрбајчанлы Сонанын ер-
мәни Бахшыја әрә кетмәсини арзу едир.

«1905-чи илдә» бөјүк тә'сир гүввәсинә малик бир эсәрдир.

Онун һәлә язылдығы дөврдәки әһәмијјәтиндән бәһс едән
академик М. А. Дадашзадә дејир:

«1905-чи илдә» пјесинин бејналмиләлчилик бахымындан
әһәмијјәти о гәдәр бөјүк иди ки, бир заман милләтчи-буржуа
төр-төкүнтүләри эсәрин сијаси-ингилаби тә'сирини азалтмаг
үчүн бу мөвзуну артыг вахты кечмиш һесаб едир вә эсәрин
сәһнәдән көтүрүлмәсини тәләб едирдиләр. Лакин коммунист
партијасынын көмәји илә бу эсәр тәкчә Азәрбајчан сәһнәсин-
дә дејил, рус, ермәни, өзбәк, түркмән вә башга халгларын
сәһнәләриндә дә мүвәффәгијјәтлә тамашаја гојулды».

Эсәр һәмишә олдуғу кими инди дә өз әһәмијјәтини сахла-
јыр.

«1905-чи илдә» совет адамларыны, хүсусән кәнчлији
халглар достлуғу вә гардашлығы руһунда, халгларын, мил-
ләтләрин азадлығыны әлиндән алыб онлары бир-биринә гыр-
дырмаға вә беләликлә дә өз һакимијјәтини мөһкәмләндирмә-
јә чан атан империализм сијасәтинә, буржуа милләтчилијинә
нифрәт вә гәзәб руһунда тәрбијә едир.

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘЛИМ ПРОСЕСИНИН
ФӘРДИЛӘШДИРИЛМӘСИ*

М. МӘММӘДОВ

Минкәчевир шәһәр 11 нөмрәли бейнәлмиләл орта мәктәбин
мүәллими

Тәлимниң фәрдиләшдирилмәси «фәрди јанашма» демәк дејилдир, синфин гаршысында бир үмуми идрак мәсәләси го- жулур; лакин шакирдләрин билик, бачарыг вә вәрдишларни- нин сәвијјәсиндән асылы олараг ону һәлл етмәк үчүн тәкчә пријом вә гајдалар фәрдиләшдирилер. Шакирдләрин бир гисминә әсас мәгсәди, онун јеринә јетирилмәси үчүн гајда вә үсуллары билдирмәк кифәјәтдир. Башгалары үчүн идра- кы тапшырыглары мәнтигчә вә гурулушча бир-бири илә бағ- лы олан ајры-ајры кичик мәрһәләләрә бөлмәк мәгсәдә мүә- фигдир; бәзиләри үчүн орта чәтинликли тапшырыглар кифә- јәтдирсә, башгаларына мүрәккәб тапшырыг вермәк вә бу- нунла да онларын ирәлиләмәсинә јол ачмаг олар.

Јени мөвзунун өјрәдилмәсиндә фәрди јанашма принципи- нин тәтбиг едилмәси мөһкәм билик газанылмасы үчүн мүһүм шәртләрдән биридир. Мүәллим јени мөвзу үзәриндә һазырлыг иши апараркән, тәрбијәви чәһәтдән кимләрә тәсир едәчәјини, зәиф дүшүнән, өз гүввәсинә инамсыз, јахуд өзүнә күвәнән, нитги зәиф инкишаф едән, иши сәлигәсиз јеринә јетирән вә бу- кими шакирдләрә нечә јанашачағыны, онлара нечә көмәк едәчәјини билмәлидир. Фәрди јанашма принципиниң дүзкүн

*«Педагожи мұһазирә» материалларындан.

тәтбиги һәр бир шакирдин тәдрис олуған фәннә марагыни артырыр, онда дәркетмә габилијјәтини вә ишкүзарлыгы күч- ләндирер. Бәзи шакирдин дәрсә марагы олмур вә буна көрә дә о, дәрсин кедишинә әһәмијјәт вермир. Мүәллим адәтән белә шакирдләрә фәрди тапшырыглар вермәли вә тапшырыгын јеринә јетирилмәсини Јохлајыб, ону гијмәтләндирмәлидир.

Ушински гејд едирди ки, педагогика инсани һәр чәһәтдән тәрбијә етмәк истәјирсә, әввәлчә ону һәр чәһәтдән дә өјрәнмә- лидир. Совет педагогу Макаренко јазырды: «Тәрбијәчи тәрби- јә едилән ушары, садәчә лагејд шәкилдә өјрәнмәк просесиндә дејил, ушагла бирликдә ишләмәк вә она јахындан көмәк ет- мәк просесиндә өјрәниб танымалыдыр. Тәрбијәчи тәрбијә ет- дији ушаға өјрәнилмәси лазым кәлән объект кими бахмалы- дыр».

Шакирдләрин фәрди хүсусијјәتلәри тәлим просесиндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Онларын бир гисми мөвзуну бир дәфә охумагла, башгасы исә бир нечә дәфә оху- магла гаврајыр.

Тәлимдә кери галаң шакирдләр мүәллимин диггәтини даһа чох чәлб етмәлидир. Белә шакирдин үзәриндә дәрсдә, тәнәффүсдә, синифдәнкәнар мәшғәләләрдә мүшаһидә апар- малы, мәнфи һалларын—әләмәтләрин арадан галдырылмасы үчүн фајдалы јоллар мүәјјән едилмәлидир. Тәлим просесин- дә фәрди јанашмада мүәллим шакирдләри даһа дәрјндән өјрәнир. Анлә илә әлагә сахлајыр, ушагла фәрди иш тәшкил едир.

Тәлимниң фәрдиләшдирилмәси һәр бир шакирдин фәрди кејфијјәтини вә габилијјәтини формалашдырыр. Онун бүтүн фәнләрә мүнасибәтиндә мүсбәт һаллар јарадыр. Тәлимниң фәрдиләшдирилмәсинин әсас хүсусијјәти орасындадыр ки, о, шакирдләрин кери галмасына имкан вер- мир. Бүтүн шакирдләрин мәһсулдар ишләмәсини тәмян едир. Фәрди мәшғәлә ајры-ајры шакирдин билијиндәки кә- сирләри арадан галдырмаг үчүн апарылан мәшғәләдир. Бу- рада әсас диггәт коллектив ишә верилмәлидир. Дәрсдә мүәл- лим синиф гаршысында үмуми өјрәнмә мәгсәди гојур. Бура- да мүәллим шакирдләрә көмәкчи суаллар әсасында там өј- рәнмәдикләрини тәкрат етдирир. Јаддашы инкишаф етмиш шакирди тез-тез јазы тахтасына чағырыр. Она јени истилаһ- лары јаздырыр. Тәлим ишинин белә тәшкили бүтүн шакирд- ләри мүстәгил ишә, өјрәнмәјә, сәј кәстәрмәјә тәһрик едир. Мәс.: рус мәктәбинин V синфиндә охујан шакирдләрин һамы-

сына «Мәним күндәлик режимим» дејилән кичик бир ишә мөвзусу верилир. Белә тапшырыгларыи да мүхтәлиф чәтинлији олур. Бурада һәр бир шакирдә imkan верилир ки, өз гүвәсини нәзәрә аласыи, чүмләләр гуруб ардычыллыгла бу кичик һәчмли ишаны јазсын.

Тәлимни фәрдиләшдирилмәси кими мүрәккәб бир әмәлијјата сәтһи јанашмаг олмаз. Шакирдләр үчүн мөвзу садәләшдирилсә, онлар һәмишә бу гајда илә ишләсәләр, бу чүрпш һөвүнә тез алышарлар. Јахуд «Сәһбәт» мөвзусуну (§ 27) сәһиләшдирәркәи шакирдләрә охудар, сонра онлардан биридикәринә суаллар верир, ардычыл олмаса да чаваблар алыныр. Шакирд бу вә ја дикәр суала чаваб верә билмәдикдә мүәллимин ичәзәси илә шакирдләрдән бири суала чаваб верир. Әкәр шакирд тапшырыгы ичра етмәкдә чәтинлик чәкәрсә, мүәллим һәмин шакирдә асан тапшырыг верә биләр. Мүәллим бу јол илә шакирди асандан чәтинә доғру апарыр. Бурада фәрди јанашма принципини тәтбигиндән дә кеиш истифадә етмәк олар. Рус мәктәбләриндә шакирдләр «күчлү», «орта» вә «зәифләр» групуна бөлмәк олур. Сәјлә чалышмаг нәтичәсиндә зәиф шакирдләр гүвәтлиләр сәвијјәсинә јүксәлир, коллективни фәал үзвү олурлар. Беләликлә, тәлимни фәрдиләшдирилмәси вә фәрди јанашма шакирдләрни хүсусијјәтләрини, биликләриндәки фәргли чәһәтләри өјрәнмәк јоллары илә сых сурәтдә бағлыдыр.

Фәрдиләшдирмә коллектив иш просесиндә һәјата кечирилдикдә тәлимдә көрилијә imkan вермир. Истәр кечмиш дәрсини сорғусунда, истәрсә јени мөвзуну өјрәнилмәсиндә, истәрсә дә һәр һансы бир тапшырыгыи ичрасында шакирдләрни диггәтлә гулаг асмагы, мәс'улијјәт һисс етмәси тәлим ишиндә башлыча чәһәтдир.

Тәлим просесиндә шакирдләрни фәрди хүсусијјәтини өјрәнмәк мүәллимә һәр бир шакирдә вахтында тәсир кәстәрә билмәјә imkan верир. Шакирдин мөвзуну мәнимсәмәси тәкчә тәлим ишини тәшкилиндә дејил, һәм дә мөвзуну чәтинлијиндән, шакирдин дүшүнмә габилијјәтиндән, онун диггәтиндән, мараг вә мејлиндән, мүәллимә мүнәсибәтиндән чох асылыдыр. Мүәллим әхлаги чәһәтдән шакирдә тәсир кәстәрир. Бу чәһәтдән фәрди јанашма принципини тәтбиги ша-

кирдә фәннә һәвәси артырыр, онун билијиндәки керилији вахтында арадан галдырмаг үчүн шәраит јарадыр.

Билијин һесаба алынмасына кәлдикдә, ону гејд етмәк истәрдим ки, гијмәт мејяры һаггында шакирдләрдә илк тәсәввүр вардыр. Шакирд кечмиш дәрси вә јахуд јени мөвзуну һағыл едир. Әкәр шакирд китаб чүмләләри ишләтмирсә, өзү баша дүшдүјү кими ајдын данышырса, әлбәттә, мүәллим она јүксәк гијмәт вермәлидир. Азәрбајчан ССР маариф назири, академик М. Мәһдизадә јолдаш кәстәрмишдир ки, биз фәал, тәшәббүскар, зирәк вә тәнгиди дүшүнән јени инсанлар тәрбијә едир вә формалашдырыг. Онлары мәктәбдә, хүсусилә дәрсләрдә һазырламаг лазымдыр.

Шакирдләрни идрәк фәалијјәтинин гүвәтләндирилмәси о заман тәмин едилир ки, онлар өзләрини бүтүн гүвәләри илә тәлим просесинә чәлб олунсунлар. Билик газанмагда, бу биликләри практикада тәтбиг етмәкдә, практик ишдә мүәллимин рәһбәрлији илә мүстәгиллик кәстәрсинләр. Гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырылмасына јарадычылыгла јанашсынлар. Онлар кечилән дәрслә әлағәдар олан тәдрис ишләри илә мәшғул олсунлар.

Програмын тәләбинә көрә рус мәктәбинин X сифини битирән һәр бир шакирд Азәрбајчан дилинда ики минә јахын сөз билмәли, бу дилдә сәрбәст јазыб-охумалыдыр. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсинә даир елми-методик әсәрләр, китабчалар аз нәшр едилмишдир. Әлбәттә, мүәллимләрни белә вәсантләрә бөјүк еһтијачы вардыр. Бу фәннин тәдриси вәзијјәтини јахшылашдырмаг, башга фәнләр кими онун нүфузуну артырмаг лазымдыр. Снинфдәнкәнар оху үчүн Азәрбајчан дилиндә бәдни китабчалар, имла, ифадә мәчмуәләри кими елми-методики әсәрләрин нәшр едилмәси дә вачибдир.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ДƏРСЛƏРИНДƏ ШƏКИЛЛƏРДƏН ИСТИФАДƏ

М. ИСМАЈЫЛЗАДƏ

Октябр району, 199 нөмрəли мəктəбин дил-ədəбијат мұəллими.

Бизим мəктəбдə сон вахтларда Азəрбајчан дили дəрслəриндə шəкиллəрдən истифада етмəк ади бир һадисəјə чеврилмишдир.

Азəрбајчан дили тəдрисиндə дəрсин мұхтəлиф мəрһалəлəриндə (јени мөвзунун изаһында, верилмиш билијин тəкрары вə мөһкəмлəндирилмəsi заманы, јохлама ишлəриндə) шəкиллəрдən истифада едирəm.

Дəрслəримдə истифада етдијим бə'зи шəкиллəри китаб мағазаларындан əлдə етмишəm, бə'зилəрини исə шакирдлəрин валидејнлəрнин кəмəји илə һазырламышам.

Валидејнлəрə һазырлатдығым шəкиллəрə мөвзу сечəр кəн онун тəрбијəви əһмијјəтини, кечəчəјим грамматик мөвзу илə əлагəsiни, шакирдлəрин естетик зөвгүнүн инкишафына тəсирини нəзəрə алырам.

Дəрс дедијим синифлəрдə шəкиллəрдən əн чох синтаксисин тəдрисиндə истифада едирəm.

Инди дə бунлары конкрет нүмунэлəр үзрə кəстəрək.

Јени мөвзунун өјрəдилмəсиндə шəкиллəрдən истифада

Дəрсин мөвзусу — «Адлыг чүмлə»

Дəрсин мəгсəди — Адлыг чүмлəнин хүсусијјəтинин вə онун нитгимиздəки ролуну шакирдлəрə изаһ етмəк.

Кечən дəрсдə евə вердијим тапшырығы јохладыдан сонра јени мөвзунун адыны вə мəгсəдинин е'лан едирəm. Сонра исə «Гыш фəсли» шəклини дивардан асырам. Ушағлар шəклə диггəтлə бахмағы, кəрдүклəрини (əшја вə һадисəлəри) мұəјјəллəшдирмəји тапшырырам.

Шакирдлəр шəклə бахдыдан сонра ашағыдаки суаллары (јаздығым карточкалары) епидоскоп васитəsi илə экранда ишығландырырам, шакирдлəрин диггəтини һəмин суаллара чəлб едирəm.

Суал-чаваба белə башлајырам:

— Бу шəкилдə илин һансы фəслини кəрүрсүнүз?

— Илин гыш фəслини кəрүрүк.

— Бурада сутканын һансы вахтыдыр?

— Кечəдир.

— Көјдə нəлəр кəрүрсүнүз?

— Көјдə тək-тək улдузлар кəрүрүк.

— Мешəдə нə дајанмышдыр?

— Мешəдə чанавар дајанмышдыр.

— Чанавар һараја бахыр?

— Чанавар кəндə тəрəф бахыр.

— О јəгин ки, ачдыр,—дејə əлавə едирəm.

— Мешəнин јакшылығында нə кəрүрсүнүз?

— Кəнд кəрүрүк. Евлəрдə ишығлар јаныр.

Суал-чавабадан сонра һəмин шəклин алтындаки сəзлəрин үстүнү ачырам.

«Гыш. Кечə. Көјдə тək-тək улдузлар. Чанавар.

Сакит кəнд. Ишығлар.»

Мən һəмин сəзлəри шакирдлəрə охутдуруп вə тəһлил етдирирəm. Тəһлил заманы һəмин чүмлəлəрин синтактик хүсусијјəтлəрини дə шакирдлəрə ајдынлашдырырам.

Дəрсдə шакирдлəр ашағыдаки нəтичəни чыхарырлар:

1. Əшјанын ады чəкилən, лакин онун һаггында һеч бир мұəјјən мə'лумат вə ја һөкм верилмəјən чүмлəјə адлыг чүмлə дејилир.

2. Адлыг чүмлə чох вахт тəфлəтən вə сүр'əтлə дəјишилən һадисəлəри тəовир едən һекəјлəрдə ишлənир.

3. Əдəби əсəрлəрин, китабларын, мəгалəлəрин башлығлары адлыг чүмлə сажылыр.

Чыхарылмыш нəтичəни 3—4 ушаға тəкрар етдирирəm.

Шакирдлəр адлыг чүмлə илə башлајан таныш парчалардан ашағыдаки мисаллары кəстəрдилəр:

— Кəндин кəнары. Футбол мєјданчасы. Кəнч футболчулар футбол ојнајырлар.

— Сəрһəd. Дик гајалар, гочаман дағлар. Сəрһədчилəр дурбишлə чај кəнары боју сəрһədди чидди кəздən кечирирлəр.

2. Сифарыш № 5695.

— Этрафы башы гарлы дагларла эһата едилмиш бир кәнд. Елшәнкилини еви. Елшәнин иш кушәси. О, дәрсләрини һазырлајыр.

— Пајыз! Кениш памбыг тарлалары. Мәктәблиләр нәг-мә охуја-охуја памбыг тарлаларына тәрәф кәлирләр.

— Пионер отагы. Дружина шурасынын ичласы. Сәдр һесабат верир вә с.

Һәмни чүмләләр тәһлил едилдикдән сонра адлыг чүмләнни интгимиздәки ролуну да шакирдләрә изаһ едирәм.

Дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә шакирдләрә мүстәгил иш верирәм: шакирдләр 151-чи тапшырыгы шифаһи («Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, сәһифә 99), 3-чү тапшырыгы исә јазылы (бир парча) јеринә јетириләр.

Белә пријом шакирдләрә мүстәгил ишләмәјә өјрәдир вә материалы диггәтлә динләмәјә мәчбур едир.

2. Дәрсин мөвзусу — «Тә'јин»

Јазы тахтасында рәссам А. П. Бубнованын чәкдији «Тарас Булба» шәклини асырам. Әввәлчә, Тарас Булба һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат верирәм. Сонра да һәмни шәклин мәзмуну үзрә мүсаһибә апарырам:

— Бу шәкилдә сиз нә көрүрсүнүз? (Атлылар чөллә кедирләр).

— Чөл сөзүнә ујғун тә'јин фикирләшин (кениш, учсуз-бучагсыз, сакит вә с).

Ашағыдакы тә'јинләрә ишләтмәклә шакирдләр чүмлә тәртиб едирләр:

А т л ы л а р кениш, учсуз-бучагсыз, сакит чөллә кедирләр.

Шакирдләр һәмни чүмләнә дәфтәрләринә јазыр вә тәһлил едирләр.

— Шәкилдә даһа нә көрүрсүнүз?

Шакирдләр там чаваб верирләр: **Чөлүн кениш синәсиндә гырмызы, ағ, сары күлләр ачылмышдыр.**

Чүмлә тәһлил олунур. Шакирдләр гырмызы, ағ, сары күлләр сөзүнүн нечәлијини билдирдијини мүәјјәнләшдириләр.

Чүмлә тәһлил едилдикдән сонра үмуми нәтичә чыхарылыр.

Јени материал дәрсликдә верилмиш мүвафиг чалышмалар васитәси илә (дәрслик, сәһифә 53, тапшырыг 81) мөһкәмләндирилир. Һәмни тапшырыгыни биринчи һиссәси шифаһи, икинчи һиссәси јазылы јеринә јетирилир.

Материалы мөһкәмләндирилмәсиндә вә тәкрарында шәкилләрдән истифадә

Дәрсин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә шакирдләр мүәјјән синтактик гурулушлу чүмләләр фикирләшәркән иш шәкли кәстәрир, һәмни шәклин мәзмунуна ујғун чүмләләр тәртиб етмәји тапшырырам.

Мәсәлән, садә чүмләнни нөвләрини кечдикдән сонра Решетниковун чәкдији «Јенә ики» шәклини шакирдләрә кәстәрир, билји мөһкәмләндирилмәк мәгсәди илә чүмләләр гурмагы тәклиф едирәм.

Шакирдләр ашағыдакы чүмләләрә гурурлар:

Шакирд тапынын кирәчәјиндә дајанмышдыр. О, башыны ашағы салмышдыр. Ана чидди нәзәрлә она бахыр. Бөјүк бачы да гәмлидир. Ит дал ајаглары үстә галтыб пәнчәләри илә оғланы сығаллајыр. Ахы, сәһибә «2» гүјмәт алмышдыр.

Башга синифдә һәмни рәссамын чәкдији «Тә'тилә калмишдыр» шәкли үзрә дә шакирдләр чүмләләр тәртиб етмишләр:

Суворовчу тә'тилә кәлмәси һаггында рапорт верир. О, бабасына севинчлә бахыр. Бачысы гардашына һәдијә һазырламышдыр. Столун үстүндә сакит отурмуш пишик дә гујруғуну булаја-булаја оғлана бахыр.

Шакирдләр һәмни чүмләләрә тәһлил едирләр.

Табесиз мүрәккәб чүмләнни тәкрарында «Сүлһ уғрунда» вә «Балыгчылар» шәкилләриндән истифадә едирәм. Шакирдләрнин чоху биринчи, галаңлары исә икинчи шәклин мәзмуну үзрә табесиз мүрәккәб чүмләләр дүзәлтмишдиләр.

«Мүбтәданын ифадә васитәләрә» мөвзусунун тәкрары вә мөһкәмләндирилмәси илә әлгәдәр шакирдләр «Дүшәркәдә» шәклинин мәзмуну үзрә долғун чүмләләр тәртиб едә билдиләр.

Јохлама ишләринин апарылмасында шәкилләрдән истифадә

Шәкил үзрә апарылан јохлама ишләринин бир нөзү дә грамматик тапшырыглардыр. Дәрс дедијим синифләрдә шә-

шакирдларинә лазымн әдәби билик вермәлидир. Бә'зи мәктәбләрдә мүшәһидә олундуғу кими, әдәбијјат нәзәријјәсинә даир мә'луматы бәдин әсәрләрдән тәчрид олунмуш шәкилдә өјрәнмәк һалларына, хусусилә дөрдүнчү синифдә јол верилмәмәлидир. Бәдин әсәрләрин охусунда дөрдүнчү синиф шакирдларинин алдылары биликләрин ашағы синифләрдә әлагәсинә әсасланмағын тә'лими әһәмијјәти хусусилә бөјүкдүр. Мә'лумдур ки, I—III синифләрдә шакирдләр шүүрлу, сүр'әтлә вә ифадәли гираәт һаггында мүәјјән вәрдишләрә јәјәләншләр. Бу синифләрдә гејри-бәдин мәтипләрлә јанашы, һәм дә онларча кичик һәчмли бәдин парчалар—ше'р, тәмсил, һағыл, һекајәләр өјрәдилір. Бу әсәрләр әсасында шакирдләр бәдин сөз, бәдин тәфәккүр, ше'р вә онун нәзмдән фәрғи вә с. илә таныш олурлар. Кичик јашлы мәктәблиләрин I—III синифләрдә әзбәрләдикләри ше'рләр, нәзм вә нәср нүмунәләри, рәссамлыг әсәрләрин әсасында тәртиб етдикләри план, мүшәһидә јолу илә јаздылары кичик һәчмли иишалар вә с. јухары синифләрдә газандылары биликләрин бүнөврәсини тәшкил едир.

Бәдин әсәрләр јалныз охумаг үчүн дејил, ән башлычасы өјрәнилмәк үчүн мәктәбләрдә кечилір. Оху һәм дә өјрәдичи характер дашыса да, мәктәбдә онунла кифәјәтләнмәк олмаз. Шакирдләр охудуғуна һәмишә шүүрлу мүнәсибәт бәсләмәли, әсәрин маһијјәтинә нүфуз етмәји бачармалы, тәблиғ олунаң фикрә вә онун бәдин ифадәсинә гијмәт вермәји бачармалы, әп башлычасы исә, өзләриндә бәдин әсәрләрдән мүстәгил нәтичә чыхармаг вәрдиши тәрбијә етмәлидирләр.

Бәдин әсәрләрин тәдрисиндә мәти үзәриндә апарылан мүстәгил ишләрин сәмәрәли тәшкили башлыча шәртләрдән биридир. Методик тәдгигатын мүасир нәтичәләри әдәбијјат үзрә мүстәгил ишләрин үч формасыны мүәјјәнләшдирмишдир. Бунлардан икиси (коллектив синиф мәшғәләси вә ииша) биләвәснә IV—VII синифләрдә әдәбијјат тәдриси илә бағлыдыр. Шакирдләр бәдин әсәрләр үзәриндә мүстәгил ишин илк нүмунәләри илә әсасән дөрдүнчү синфин әдәбијјат дәрләриндә коллектив јолла, мүәллимин рәһбәрлији алтында таныш олурлар. Бураја бәдин әсәрләрин дили (лүғәт ишләр, образларын данышыг хусусијјәтләри, мүәллифин тәһкијә үсулу вә с.), сүжет вә композијјасы үзәриндә апылан ишләр, мәтнин планыны тутмаг, мәзмунуну һағыл етмәк, гәһрәманлары сәчијјәләндрмәк үчүн ситат сечмәк кими фикри иш нүмунәләри дахилдир. Әкәр һәр бир мәтнин өзүнәмәх-

сус чәһәтләри үзәриндә шакирдләр лазымнча ишләмәзләрсә, мәктәбдә өјрәндикләри әсәрләрин мәфкурәви вә естетик мәзијјәтләриндән дә истәнилән сәвијјәдә фајдалана билмәзләр.

Габагчыл мүәллимләрин дәрсләриндә шакирдләр оху-дуглары әсәрләр әсасында фикир сөјләјир, мүлаһизәләрини һәјәти мүшәһидәләри илә әлагәләндрмәјә чалышыр, сәчијјәви парчалардан нәтичә чыхармаға сәј едирләр. Бу исә онларын фикри фәаллығына мүсбәт тә'сир едир. Сон заманлар Бакы мәктәбләриндә тәтбиг олунаң диспут дәрсин кениш јәјылмасы, конкрет бәдин әсәрләрин тәдриси заманы ән вачиб мәсәләләр әтрафында шакирдләрин рәј сөјләмәләри, фикир мүбадиләси етмәләри, бир-бирләринә суаллар вермәк кими сәмәрәли методик вәситәләри даһа да тәкмилләшдирмәк вә јәјмаг лазымдыр. Бәдин әсәрләрин тәдрисиндә гәһрәманлары сәчијјәләндрмәк, нәчиб әхлаги сифәтләрә диггәти чәлб етмәк, онлары шакирдләрә ашыламаг диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Мәсәлән, «Буз һејкәл» (Ә. Мәммәдханлы) һекајәсини кечәркән фашизмин төрәтдији фитнәләрә гәзәб вә нифрәт тәрбијәси илә бәрәбәр, ана мәһәббәтинин әфсанәви тәсвиринә хусуси фикир верилмәли, өз өвладынын сағгалмасы үчүн буз һејкәл олмуш аналарын мә'нәви зәнкинлији вә мә'нәви јүксәклијини шакирдләрә севдирмәк лазымдыр. Бу әсәрин тәдрисиндә Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә икидлик вә гәһрәманлыг нүмунәләри кәстәрмиш аналарын бәдин үмунләшмәси олан буз һејкәлин—ананын дахили аләмнин өзүнәмәхсус бәдин бојаларла тәсвири үзәриндә дајанмалы, һекајәдә олдуғу кими, онун мәнимсәнилмәсиндә дә емоционаллығы әсас кәтүрмәлидир. һекајәдә шахта илә ана нәфәсинин контраст тәсвирини верән парчалары («...Шахта буз дили илә онун үзүнү јалајыр... јох, јох... Бүтүн дүнја доңса да, үрәјини мәш'әл едиб, кәрпәсини исидәчәкдир») шакирдләрә севдирмәли, һәмин парчалар әсасында образын сәчијјәсини онлара баша салмаг лазымдыр.

Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, идеоложи мұбаризәнин мүасир вә кәскин бир дөврүндә әдәбијјат вә сәнәт адамлары кими, әдәбијјат мүәллимләри дә өз ишинин мәс'улијјәтини јахшы дәрк етмәли, ону коммунизм гуручулуғунун тәләбләри сәвијјәсиндә гурмалы, әдәбијјат вә заман, әдәбијјат вә ичтимаң һәјәт кими вачиб проблемләри мәктәб тәчрүбәсинә тәтбиг етмәји бачармалыдырлар.

кил үзрә жохлама ишләриндә белә тапшырыглардан тез-тез истифада едирәм.

Һәмнин тапшырыглары јеринә јетирәркән шакирдләр ајры-ајры чүмләләр дејил, мүәјјән грамматик гурулушда рабитәли мәтиләр дә тәртиб едирләр.

Мәсәлән, «Мешәдә ајылар» шәкли үзрә һәмчинс үзвлү чүмләјә анд жохлама јазы ишини шакирдләр мүвәффәгијјәтлә јазмыш вә тапшырыгы ичра етдикдән сонра һәмчинс үзвләрин алтындан хәт чәкмишләр.

Бундан әлавә, шакирдләр жохлама јазы иши мәгсәдләнлә мүхтәлиф мөвзуларда откыртка үзәриндә дә ишләјирләр. Бу мәгсәдлә габагчадан тәкрат едәчәјим грамматик мөвзуну нәзәрә алараг мүәјјән откыртка әлдә едирәм. Һәр парта үзрә бир откыртка һазырланмасына наил олурам. Шакирдләр нөвбәти дәрәдә откырткалары да кәтирирләр. Откырткаларын мәзмуну үзрә сәһбәт апардыгдан сонра грамматик мөвзуну елан едирәм. Шакирдләр жохлама ишини ичра етмәјә башлајырлар.

Јохлама јазылар һәм синифдә, һәм дә ев үчүн верилир. Буна көрә дә шакирдләр дәфтәрин сәһифәсини карандашлан ики һиссәјә бөлүрләр: биринчи һиссәдә шакирдләр чүмләләрн јазыр, икинчи һиссәдә онлары тәһлийл едирләр. Мәсәлән, «Јенә ики» шәкли үзрә жохлама ишини шакирдләр ашагыдакы гајдада јеринә јетирмишләр:

Сакитлик.

Отаға башыны ашаға салмыш бир оғлан кәлир.

Оғлан утаныр: о јенә «2» гијмәт алмышдыр.

Ананын бахышларында лал бир мәзәммәт вар, она бахмаг нечә дә чәтиндир!

Бөјүк бачынын ачыглы бахышлары.

Күнәшин шән вә ајдын шүалары отаға дүшмүшдүр.

Адлыг чүмлә.

Садә чүмлә.

Баглајычысыз мүрәккәб чүмлә. Биринчи чүмләдә ишин сәбәбини кәстәрир.

Мүрәккәб чүмлә.

Адлыг чүмлә.

Һәмчинс үзвлү чүмлә.

Отагда һеч кәс: ата да, ана да, бөјүк бачы да, јенә «2» гијмәт алмыш оғлан да шән дејилди.

Нә етмәли?

Оғлан белә гәт едир: о бундан сонра «2» гијмәт алмајачагдыр.

Һәмчинс үзвлү чүмлә, үмумиләшдиричи сөзләрлә.

Шәхссиз чүмлә, интонасијаја көрә суал чүмләси.

Баглајычысыз мүрәккәб чүмлә. Икинчи чүмлә биринчи чүмләдәки мәзмунуну ачыр.

Башга шәкилләр үзрә дә шакирдләрн ишләтмиш, көзәл нәтичәләр әлдә етмишәм. Тәчрүбәм кәстәрир ки, шәкил үзрә апарылан белә грамматик тапшырыглар дәрси даһа мараглы вә мәзмунлу едир, шакирдләрн фәаллашдырыр, онларын иштә вә тәфәккүрүнүн инкишафына мүсбәт тәсир едир.

АХШАМ МƏҚТƏБЛƏРИНДƏ ШАКИРДЛƏРИН ЈАЗЫЛЫ НИТГИНИН ИККИШАФ ЕТДИРИЛМƏСН ЈОЈЛАРЫ

Исгилаб ƏЛИЈЕВ

Бакынын Н. Нəриманов рајонуидакы 72 нөмрөлн ахшам үмум-
тəһсил орта мəктəбинин мұаллими

Сон иллəрдə партија вə һөкүмəтимиз ихтисаслы фəһлэлэр
һазырланмасы ишинə бəјүк диггəт вə гајгы јетирир.

Азэрбајчан Коммунист Партијасы МК-сы вə республика
Назирлэр Советинин бу јахынларда гəбул етдиклери гəрарда
дејилдији кими, техники тэрэггинин там ихтисаслы фəһлэ-
лэрлə тəмин олунмасы, күнүн əн башлыча вəзифəсидир. Мəһз
бунун нəтичəсидир ки, республикамызын пајтахтында, елчə
дə ири шəһэрлəрдə техники пешə мəктəблəринин сајы илдəн-
илдə артыр, јуэлэрлə кəндли кəнч мұхтəлиф пешəлэрə јијэлэн-
мəк үчүн һəмин мəктəблэрə дахил олур. Бу кəнчлэр
орта мəктəбин 6, 7 вə 8-чи синифлəринин битирдиклери
үчүн, пешə өјрəнмəклə јанашы, там орта тəһсил алмаг мəгсə-
дилə ахшам үмумтəһсил мəктəблəринин мұвафиг синифлəрини-
дə охујурлар. Бу кəндли кəнчлəрин дил хусусијјəтлери мұхтə-
лиф олдугу үчүн јазылы вə шифаһи нитг мэдəнијјəтлери дə
ишэрə чарпачаг дэрəчэдə фəрглənир.

Дилчиликдэн мə'лумдур ки, ајры-ајры рајонларда јаша-
јан əһалинин чаңлы данышыг дили мұхтəлиф шивə, диалект
вə лəһчэлэрə əсасланыр. Диалектолокијанын тэдгиг объект
олан бу лəһчə ајрылыгы групплар үэрə дилчи алимлəримиз
тэрəфиндэн мұэјјэн едилмишдир. Газах, Гарабаг, Шəки, Губа
— Хачмаз, Лəнкəран—Астара вə с. зоналар үэрə групплашды-
рылмыш дил материалы шакирдлəрин јазылы вə шифаһи нитг-
гиндə көклү сурəтдə јер тутмушдур ки, бу да онларын əдəби
дил материалларыны дүзкүн мəнимсəмэлəриннə мане олан
башлыча хусусијјəтлəрдэн биридир.

Бир гајда олариг, дилин тəдрисини һəр едилэн методли
материаллардə тəһсил олунур ки, мұаллим шакирдий јазылы
нитгиндə олан чəхмəһəтли түсүрлары јазы ишлəриндэки саһа-
лар үэриндə иш ашаран таман арадан галдырмалыдыр јəһи
мұаллим шакирдлэрə аһанк ганууну јалшы өјрəтсə, даһа
онлар үзүмчүлүк əһзиннə үзүмчүлүг, балыгчы əһзиннə балыг-
чы вə с. јазмалар.

Бу мұһакимə доғрудур вə һеч ким ишкар едə билмэти ки,
грамматик ганууларын дүзкүн дэрк едилмəsi, алыммыш иш-
тəri билдијин тəчрүбэдə дүзкүн тəбиги савад тəлимни үчүн
сон дэрəчə əһмијјəтлиндир.

Лакин чəх таман, мұаллим дил тəлимни процесиндə чы-
хылмаз вəзијјəтə дүшүр. Белə ки, шакирдлэр күдди митлэр-
да сөз көкүнүн јазылышында да бұдрəјир, һəмин сөздəрин
əдəби дилдə нечə ишлəндијини билмəклəри үчүн, дилдə
халг ирасында ешитдиклери кими дə јазырлар. Белə халда
грамматик гануу, ачыз галыр, сəһвин дүзүлдилмəsi үчүн јол
көстэрə билмир, мəs.: сəһви, үзүв, һејла, һачаг, һајат вə с.

Узунмүддətли тəчрүбə вə мұшаһидэлəрдən белə гəһизтə
кəлмəк олур ки, шакирдə грамматик ганууларын, вəзијјəтин
өјрəтмəклə иш битмир. Мұаллим дил тəлиминдə едə үсүдлэр
ахтарыб тапмалыдыр ки, шакирдлəрин јазылы нитгиндə олан
ајры-ајры сөз көклəринин дүзкүн јазылышына ишл олə бил-
син.

Бакынын Нəриманов рајонуидакы 72 №-ли ахшам үмум-
тəһсил мəктəбиндə республикамызын 20 рајонундан кəлмиш
300 кəнчə тəһсил верилир. Мəктəбин 6 синифдэн ибарət фə-
лиалы 16 №-ли шəһор техники пешə мəктəбинин ишдиндə јер-
лəшир ки, бурада 120-дэн артыг кəндли кəнч охујур.

Көрүндүјү кими, 20 рајону тəһсил едэн бу кəнчлэрлə
мəшгул олмаг, онларын јазы мэдəнијјəтинин аз вахт ичəрисини-
дə јүксəлтмəк һеч дə асан мəsələ дејилдир.

Она көрə дə мұхтəлиф рајонлара анд диалект групплары-
ны чəдвəl үэрə мұэјјэн етдикдэн сонра биз, шакирдлəрин
кəлмиш олдуғлары зоналары лəһчə гоһумлугу əсасында групп-
лашдырырыг. Бунуида да дил мəшгəлэлəри үчүн групплар һа-
зырланмыш олур.

Группларын дүзкүн мұэјјəнлəшдирилмəsi мұаллимдэн
дилчиликдə анд дəрин елми биллик тəлəб едир. Əкэр мұаллим,
бу вə ја дикэр сөзүн мұасир Азэрбајчан дилиндə јазылыш
гајдасыны дүзкүн билирсə, о, һəмин сөзүн ајры-ајры диалект-

ләрде ишләмә хусусијјәтнин асаңлыгга ашкара чыхара биләр. Бунунла да ләһчәчилик гаршы мубаризода мубаллим һеч бир чәтинлик гаршысында ачма галмаз.

Јухарыда гејд етдик ки, мубаллим шакирдни дилнида олан гусурларын сәбәбини доғри ајдылашдырмалыдыр. Фактлар мурачиәт едәк: IX сифи шакирди М. Агајев Јардымлы рајонунун Аванш кәндиндәки мәктәбин VIII сифини битирмишдир. Оун илк имла јазысында раст кәлдијимиз тәрбија, лирик-лерик, үчүнки, кәлах, үзүвә вә с. кими сәһвләрини баш вермәсини јеканә сәбәби јерли диалектин күчлү тәсиридир.

Бу һөв сөздәрдәки характер сәһвләри Ләнкәран, Астара Масаллы, Лерик рајонларындан кәлмиш шакирдләрини јазысында да мушаһидә етмәк мүмкүндүр.

Башга бир мисал: Фүзули рајонунун Гарадағлы кәнд мәктәбиндән кәлмиш Р. Мәммәдовун сәрбәст имласында мәнә—ма, кәлиб—кәлиф, ондан—оннан, сонра—сора, нә едәк—нејнах, кечә—кежә, да, дә баглајычысы бүтүн һалларда дајна шәклиндә јазылмышдыр ки, бу чүр сәһвләр һәмни група дахил олан Ағдам, Жданов, Бәрдә вә с. рајонлары тәмсил едән шакирдләрини јазылы нитгиндә дә нәзәрә чарпыр.

Апарылан мушаһидәләрини нәтичәси кәстәрир ки, бу гә билдән олан сөzlәри мүхтәлиф група дахил олан шакирдләр мүхтәлиф формада јазырлар: јә'ни, астаралы шакирд нә едәк әвәзинә нејнах, сәнә әвәзинә сә, дә әвәзинә да (кәлды, кет да вә с.) јаздығы һалда, Фүзули рајонундан кәлән шакирд сәнә—сана, нә едәк—нејнәк, нә едим—нејним, дәхли—дахлы кими ишләтмишдир. Демәли ејни сөзүн јазылышындакы сәһвини характери дә мүхтәлиф олур.

Шакирдләрини јазы мәдәнијјәтинин инкишафыны ләнкидән бу чүр характерик һаллара аид истәнилән гәдәр факт кәстәрмәк мүмкүндүр. Лакин мубаллимдән тәләб олуна, јалныз фактлары билмәк, бу вә ја дикәр сәһвини башвермә сәбәбини шәрһ етмәк дејил, ән башлычасы — һәмни нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн методик јолларын, јазы мәдәнијјәтинин инкишафына хидмәт едә биләчәк фәрди тәлим процесинин дүзкүн тәшкил олунмасыдыр. Әкәр беләдирсә, о заман, ахшам мәктәбләриндә тәһсил алан вә мүхтәлиф лүғәтли дилә малик олан шакирдләрини јазылы нитгләриндәки шивә вә ләһчә хусусијјәтләрини һансы јолларла арадан галдырмаг мүмкүндүр?

Тәчрүбә кәстәрир ки, бунун үчүн ваһид вә шаблон характери дашыјан үсул тәклиф етмәк доғру олмазды. һәр бир мү-

әллимини биллик сәвијјәси, тәлим процесинә мубивсәлти мүхтәлиф олдуғу кими, нитг мәдәнијјәтинин инкишафы үчүн апардыглары ишлар дә бир-бириндәли фәргләнир.

Адәтән мубаллим тәлим үчүн о үсулу амәли ишиндә әсас кәтүрүр ки, оун үстүилүјүнә јәгиллик һасил етсин, мүсбәт нәтичәсинин шәлини олсун. Бу үсуллардан бири дә фәрди, мәшгәлә характери дашыјан мугајисәли гираәтин дүзкүн тәшкилдир.

Мугајисәли гираәт мәшгәләсинин һазырлыг мәрһәләси тәхминән ашағыдакы формада олмалыдыр.

1. Шакирдләрини нитгиндә өзүнә кәк салмыш јайлыш сөз вә ифадәләрини группашдырылмасы вә учота алынмасы.

2. һәр бир шакирдини һансы диалект группана мәхсус олдуғуну схема әсасында мугәјјән етмәк.

3. Јазылы нитгин инкишафы үчүн апарылачаг бүтүн тәлим процесинин вахт чәдвәлини һазырламаг.

Бу вә ја дикәр шакирдини јазылы нитгиндәки хәталары дүрүст мугәјјәнләшдирилмәси узун мүддәт әрзиндә апарылан мушаһидә нәтичәсиндә әлдә едилир. Белә ки, шакирдини әјри-әјри фәиләр үзрә вердији шифаһи чаваблардан башламыш, һәр һөв јазы ишләри мубаллимни мушаһидәси алтына алыныр ки, бу да дил гусурларынын өјрәнилмәси ишиндә мубаллимә јахындан көмәк едир.

Мугајисәли гираәтдән мәгсәд одур ки, шакирд олдуғу мәтндәки әдәби дил материалы илә өз дилиндә ишләтдәји ләһчә характериндә олан сөzlәри мугајисә етмәклә, һансы сәһвләр бурахдығыны дәрк едә билсин. Мадди варлыгын, әшјаларын дүзкүн дәрк олунмасында мугајисә үсулунун һәмишә мүсбәт нәтичә вердији һамыја ајдындыр: әкәр биз мәјләрин хәссәләриндән данышырыгса о заман һәмни чисми бәрк мәддәләрлә мугајисә едир вә бунунла да дәркетмә фәалијјәтини сүр'әтләндирмиш олур.

Мугајисәли оху о заман мүсбәт нәтичә верир ки, мәшгәләдә ејничисли дил группана мәнсуб олан шакирдләр иштирак етсин. Она көрә дә мәшгәлә иштиракчысынын һансы группа мәнсуб олдуғу һазырлыг мәрһәләсиндә схема әсасында мугәјјән едилмиш олур.

Биз мәктәбимиздә охујан шакирдләри 5 һөв дил группу үзрә ајырмышыг: групплар шәрти ад дашыјыр: I дәрәчәли, II дәрәчәли вә с. групплар.

Һәр групуи мәшгәлә күнү, габагчадан тәртиб олуи муш чадвал әсасында мұәҗҗәи едилір. Илк гираәт мәшгәләсинә шакирдләр гисмәи һазырлығыз кәлирләр. Сонраки мәшгәләләр исе паялы сурәтдә апарылыр. Мүәллим мәшгәләнин сәмуида е'лан едир ки, нөвбәти оху флаи бәдин әсәр үзәриндә кечириләчәкдир.

Бүтүн бу һазырлыгдан сонра мүәллим мәшгәләҗә башлаҗа биләр.

О. Сејфәддин Дағлының «Баһар оғлу» повестиндән бир нечә чүмләнни пфадаләи тәрәдә охуҗур.

Мүәллимин тәклифи илә шакирд һәмни чүмләләрдән бирини тахтада җазыр: «Намә'лум шәхс әрри дөнкәдә көздән итди»—чүмләсиндә олан шәхс әвәзинә шәхис, әрри әвәзинә исе әкири ки ми җазылмасының сәбәбини мүәллим изаһ едир. Шакирд чүмләнни китабдан диггәтлә охуҗур вә сәһв җазмыш олдуҗу сөзләрни әдәби дилдәки җазылыш гајдасыны гаврамага чалышыр.

Бу нөв кириш мүсаһибәсиндән сонра мүәллим охуначаг парчанын сәһифә вә абзасыны синифдә е'лан едир. Шакирдләр һәмни парчаны сәссиз гираәт үсулу илә охуҗурлар.

Илк тә'лим мәшгәләси үчүн сечилмиш абзасда 40—60 сөз олмалыдыр. Сонраки мәшгәләләрдә сөзләрни миғдарыны тәдричлә артырмаг олар.

Будур, синиф там сүкут ичәрсиндәдир. Јалныз бүтүн диггәтһини сөзләрни җазылыш формасы үзәриндә топламыш олан шакирдләрни һәвиртиси ешидилір.

Мүәллим саата бахыр; гираәт үчүн аҗрылмыш вахт баша чатмышдыр. Шакирдләр китаблары өртүр: бүтүн нәзәрләр мүәллимә чеврилір.

Мәшгәләнин белә чәлбедичи вә бир гәдәр кәркин кечмәси шакирддә өз билиҗинә олан инамы артырыр, идрәк фәалиҗәтинин ишкишафына сәбәб олур. Буиу һисс едән мүәллим шакирдләрдән бирини чаваб вермәк үчүн чағырыр вә охунулу муш бир нечә сөзү шакирдә диктә едир. Бу диктә ади характердә олмур. Мүәллим чүмләнни бир дәфә, өзү дә сүр'әтлә дөҗыр: мәти шакирдә таныш олдуҗундан о, сөзләрни асанлыгла җазыр. Бу заман шакирдин һафизәси, җаддашы, дәркстмә габилиҗәти фәалиҗәтдә олур. Әкәр о, мәтидәки сөзләрни әдәби

дилдә олан җазылыш гајдасыны дүзкүи дәрә етмишдирсә, бел шүбһәсиз, сәһвә Јол вермәҗәчәкдир.

Ләкин чох заман истәнилән мүсбәт кәлиҗәти асанлыгла әлдә етмәк олмур. Мәшгәләләрни бириндә С. Дағлының «Баһар оғлу» әсәриндән парчалар үзәриндә мұгаҗисәли оху апарырдиг. Шакирд Ә. Гулиҗева охудуҗу парчада олай бир ичә сөзү диктә етдик. Нәтичәдә о, сәһиҗә, дяхма, ирадә, доғру сөзләрини сәһиҗә, дяхма, ирадә, доғру ки ми җазды. Белә һалларда мүәллим китабдаки парчаны тәкряр охумагы һәмни шакирдә тапшырмалы вә она әлавә фәрди мәсләһәт вермәлидир.

Тәчрүбә көстәрир ки, мұгаҗисәли гираәти ардычыл вә сәмәрәли тәшкил етмәк Јолу илә шакирдләрни җазылы иттилдәки ләһчә хүсусиҗәтләрини исләһ етмәк олар. Бу, о заман олар ки, шакирд җазы заманы һәр сөзү һафизәсиндә алы оларат чанландырсын, китабда охудуҗу илә мұгаҗисә етсин вә јени газандыгы вәрдиш әсасында сөзләрни дүзкүи җазылыш гајдасыны дәрһал хатырлаҗа билсин.

Гејд етмәлиҗәм ки, чох заман мұгаҗисәли гираәтдән олар да шакирд ләһчә тә'сириндән хиләс ола билмир. Белә һалларда мүәллим она китабдаки сөзләри тахтада җаздылары илә мұгаҗисә етмәҗи вә сәһвләри тапыб онлары башвермә сәбәбини изаһ етмәҗи тәклиф едир.

Бу тапшырығы сә'лә ичра етмәҗә чалышан шакирдин мәс'улиҗәт һисси, дәркетмә вә гаврама габилиҗәти фәалиҗәтә башлаҗыр, алынмыш билик һафизәдә јенидән оҗаныр. Белә бир просесдән сонра, јени өҗрәндиҗи сөзүв дүзкүи җазылышы шакирдин беҗиндә һәкк оларат галыр.

Бүтүн буларла јанашы, мұгаҗисәли гираәт мәшгәләләриндә шакирдләрни лүғәт еһтиҗәти сафлашмагла бәрабәр јени сөзләр һесабына мүнтәзәм оларат экииләтишир.

Јахшы олар ки, аҗда бир дәфә мәктәбдә үмумшакирд гираәт кечәси кечирилсин. Кечәдән мәгсәд, шакирдләрни мәшгәлә заманы әлдә етдикләри мүсбәт нәтичәләри, ирәлиләмәләри ашкара чыхармаг, онларда өз бачарыг вә вәрдишләринә инам җаратмагдыр.

Дедикләримиздән аҗдын олур ки, шакирдин җазылы итмәдәниҗәтинин ишкишаф етдирмәк, һәлә кичик јашларыдан онун дилиндә өзүнә мөһкәм көк салмыш ләһчә хүсусиҗәтләрини тәдричлә арадан галдырмагда мұгаҗисәли гираәт сөн дәрәчә мүнһүм рол оҗнаҗыр

Габагчыл дил-әдәбијјат мұәллимләринни иш тәчрүбәсә кәстәрир ки, шакирдләри әдәби-бәднн мәтнләр үзәриндә иш-ләтмәк вә әдәбијјат дәрсләриндә грамматик анлајышлары (гајдалары) јада салмаг, онларын шифаһи вә јазылы нитгннн ишхишаф етдирмәјә хидмәт едир. Белә мұәллимләр тәлим просесиндә ашағыдакы јарадычы тапшырыг вә чалышма нөвләриндән истифадә етмәји даһа үстүн һесаб едирләр:

1. Әдәби-бәднн мәтнләр үзәриндә грамматик тапшырыгларын верилмәси.

Мә'лумдур ки, IV синифдән башлајараг орта мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллимләри өз дәрсләрини јени програмын тәләбләринә ујғун шәкилдә гурурлар. Јени програмын әсас тәләбләриндән бири дә шакирдләрә аз вахт ичәрисиндә мөһкәм, ардычыл вә әсаслы билик верилмәсинә наил олмагдыр.

IV—VIII синифләрдә Азәрбајчан дилини гуру, чансыз шәкилдә дејил, ону һәјәти фактларла әсасландырыб, мұгајисәли өјрәтмәкдә әдәби-бәднн мәтнләр бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Әдәби-бәднн мәтнләр үзәриндә апарылан иш шакирдләри фикирләшмәјә, мұгајисә етмәјә, мұгајисә етдији һадисәни дәрк едәрәк, онун һаггында мәнтиги мұһакимә јүрүтмәјә алышдырмалыдыр.

Бәс грамматик гајдаларын шүүрлу мәнимсәдилмәси үчүн әдәби-бәднн мәтнләри һансы мәнбәләрдән сечмәк лазымдыр? Әввәла, һәмнн мәтнләри шакирдләрин өз әдәбијјат дәрслијиндән, јухары синифләрин әдәбијјат китабларындан, шаир вә јазычыларымызын орта мәктәб програмында ады чәкилән әсәрләриндән, имла вә ја ифадә мәчмуәләриндән вә орта мәктәбдә тәдрис едилән башга фәнләрин дәрсликләриндән кәтүрмәк олар. Әкәр ады чәкилән һәмнн мәнбәләрдән грамматик тә'риф вә гајдалара аид мәтнләр сечмәк мүмкүн олмәзсә, о заман синифдәнкәнар оху үчүн тапшырылан бәднн әсәрләрә мұрачнәт етмәк вәчнбдир. Фикримизи әсасландырмаг үчүн мұәјјән мөвзулар үзәриндә дајанаг:

Мәсәлән: «Сифәт» бәһси IV—V синифләрдә тәдрис едилр. Шакирдләрә һәмнн бәһси шүүрлу мәнимсәтмәк үчүн V синифдә онлары VIII синфин әдәбијјат мұнтәхабаты дәрслијиндә верилмиш Азәрбајчан халгынын гәдим тарихи абидәси олан «Дәдә-Горгуд» дастаны үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Дастаны мұәллим әввәлчә охумалы, даһа чох сифәтә аид нүмунә олан парчаны мұәјјәнләшдирмәлидир. О заман ајдын олар ки, ашағыдакы мәтн үзәриндә шакирдләри ишләтмәк мәгсәдәујғундур.

Доггуз гара көзлү, көзәл үзлү, сачы далинда һөрүлү, синәси гызыл дүјмәли, әлләри биләјиндән хыналы, бармагла-ры нахышлы гызылар Галын Огуз бәјләринә шәраб пајлајыб ичирдиләр.

Гызыл готазлы евләри кафирләр таладылар, газа бәнзәр гыз-кәлини чыгырышдырдылар, төвлә-төвлә атлары миндиләр, гатар-гатар гызыл дәвәләри једәкләдиләр, агыр хәзинәсини, бол пулуну талан етдиләр, гырх инчә белли гыз илә боју узун Бурла хатын әсир дүшдү. («Әдәбијјат мұнтәхабаты», сәһ. 31—32).

Мұәллим һәмнн парчада олан: гара, көзәл, гызыл, хыналы, нахышлы, газа бәнзәр, агыр, бол, инчә белли, боју узун вә с. сифәтләри сечмәји тәләб едир. Бу заман шакирдләр сифәтләри сечмәклә һәм сифәт һаггындакы биликләрини дәрннләшдирир, һәм дә «Китаби-дәдә Горгуд» дастаны һаггында мұәјјән мә'лумата јијәләнирләр. Бу да дастаны VIII синифдә шүүрлу мәнимсәнилмәсинә көмәк едир. Бурада методист И. Н. Қазанцев бир фикрини хатырламаг вәчнбдир. О, јазыр: «Тапшырыглар үзәриндә иш, алынмыш билк-ләрин мөһкәмләндирилмәсинә вә мұвафиг вәрдишләрин камилләшдирилмәсинә хидмәт едир. Систем вә ардычыллыгла апарылан тапшырыглар даһа ефектли олур».*

Шакирдләри белә әдәби-бәднн мәтнләр үзәриндә ишләтмәк онлара верилән биликләрин шүүрлу мәнимсәнилмәси үчүн тә'лими характер дашыјыр.

2. Әдәбијјат дәрсләриндә грамматик тә'риф вә гајдаларын јада салынмәсына аид тапшырыглар.

Белә тапшырыг нөвүндән истифадә едәркән фәнн мұәллимнн шакирдләр гаршысында мұәјјән мәгсәд гојмалыдыр. Әдәбијјат дәрсләриндә чәтин мәнимсәдилән грамматик тә'риф вә гајдаларын јада салынмәсы шакирдләрин ашағыдакы вәрдишләрә јијәләнмәләринә көмәк едир:

- а) дәрслик үзәриндә ишләмәк вәрдиши;
- б) јени газанылан билији тәтбиг едә билмәк вәрдиши;
- в) чүмлә тәһлилинә һазырлыг вәрдиши.

* И. Н. Казанцев. Урок в Советской школе, Москва, 1956, стр. 219 (русск.).

Эдәбијјат дәрсләриндә апарылан белә тапшырыг вә чалышмалар бир мөвзу үзрә дејил, грамматиканын бир шө'бәси вә ја бүтүн шө'бәләри үзрә апарылмасы даһа мәгсәдәүјгүндур. Бу чәһәтдән Бақы шәһәри, Шаумјан рајонундакы 201 нөмрәли орта мәктәбдә апарылан иш даһа әһәмијјәтлидир. Мәктәбин әсас девизи фәнләрарасы әлагә мәсәләсидир. Бу мәсәлә гоһум фәнләр арасында дејил, бүтүн тәдрис фәнләри арасында әлагә јаратмаг ишини әһатә едир. Мәктәбин дил-әдәбијјат мұәллимләриндән М. Әһмәдзадә вә К. Исмајылова әдәбијјат дәрсләриндә грамматик гајдалары шакирдләрин јадына салыр, ифадәли оху заманы һәмин гајдалара әмәл ет-мәји онлардан тәләб едирләр.

К. Исмајылова V синифдә И. А. Туркенјевин «Муму» әсәри үчүн програмда верилмиш 3 саатын бирини һәмин әсәрдә ишләнән сифәтләрин сечилиб, ев тапшырыг дәфтәрләринә ја-зылмасы үзәриндә шакирдләрлә иш апарды. Шакирдләр һәмин мәтндә олан боз, дул, ири, гара, ағ, арыг, ширин, сакит, гәшәнк, көһнә, јахшы, чылпаг, јекә, јумшаг, гоча, гырмызы, ә'ла—кими садә сифәтләри, сәрхош, ағыллы, севинчлә, тут-гун, бикәф, ағылсыз, әсассыз, тозлу, бағлы, кәрәксиз, күчлү—кими дүзәлтмә сифәтләри, ағсутунлу, учабојлу, пәһләванкөв-дәли, гашгабағлы, ирикөвдәли вә с. кими мүрәккәб сифәтләр-п сечиб дәфтәрләринә јазмышлар. Ејни заманда Күлханым мұәллимәнин рәһбәрлији илә шакирдләр сифәтлә зәрфи бир-бириндән ајырмағы да һәмин әсәр үзәриндә иш апараркән өјрәнирләр. Јә'ни әшјанын әламәт, кејфијјәт вә нечәлијини билдирән сөзләрин сифәт, һал вә ја һәрәкәтин вәзијјәтини мұхтәлиф чәһәтдән изаһ едән сөзләрин зәрф олдуғуну мұә-јәнләшдирдиләр.

И. А. Туркенјевин «Муму» әсәри үзәриндә апарылан бу иш онун мәзмунунун мәнимсәнилмәсини тә'мин едир.

3. Нитг инкишафы үчүн исми, сифәти вә фе'ли синоним-ләрә аид тапшырыглар.

Нитгин рәнкарәнк, емоционал вә ахычы олмасында дилин әдәби-бәди икканларындан јерли-јериндә истифадә етмәјин ролу бөјүкдүр. Сөз сәнәти олан бәди әдәбијјатда образларын јарадылмасы үчүн ана дилинин зәнкинлијиндән, мұхтәлиф лексик хүсусијјәтләриндән кениш истифадә едилмәлидир. Фәли мұәллими шакирдләрин нитгинә тәләбкарлыгла јанаш-малы, һәр чүр сөз вә фикир тәкрарындан онлары узаглаш-

дырмалыдыр. Нитг үзәриндә ваһид нәзарәт јалныз мәктәблә валидејнләрин сых әлагәси нәтичәсиндә еффеќтли олар.

Мұәллим вә валидејнләр шакирдләрин ашағыдакы прин-сипләрә әмәл етмәләринә нәзарәти күчләндирмәлидирләр:

а) евә верилән тапшырыгларын јеринә јетирилмәсинә нә-зарәт етмәклә дәрсликдәки мәтни шакирдләрә нағыл етдир-мәли вә бу заман нитгин дүзкүңлүјүнә диггәт верилмәли;

б) шакирдләрин чох бәди әсәр охумаларына наил олма-лы, шүүолу охумаларыны тә'мин едән чәһәтләрә фикир вер-мәли вә ифадәли оху вәрдишләрини инкишаф етдирмәли;

в) шакирдләрә радио вә телевизияда дикторларын, беј-нәлхалг ичмалчыларын чыхышларыны динләмәјә адәт етдир-мәли;

г) шакирдләрә радио вә телевизордан ешитдикләрини (динләдикләрини) нәгл етдирмәјә алышдырмалы;

д) шакирдләрин евдә аилә үзвләри илә әдәби диллә да-нышмаларына наил олмалы вә с.

Шакирдләрлә апарылан һәмин ишләр онларын үмуми ин-кишафына мүсбәт тә'сир кәстәрир.

Бүтүн бу чәһәтләрлә јанашы нитг инкишафы үчүн исми, сифәти вә фе'ли синонимләрә аид тапшырыг вә чалышмалар апарылмасы чох вачибдир.

М. Әһмәдзадә VIII синифдә Н. Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» әсәринин охусу үзәриндә иш апараркән шакирдләрә белә бир тапшырыг верди ки, евдә поемада ишләнән омоним, синоним вә антонимләрә аид мисаллар сечсинләр. Мұәллим әввәлчә шакирдләрә «ејни сәсләнмәјә малик олан мұхтәлиф мә'налы сөзләрин» омоним, «формача мұхтәлиф, мә'нача бир-биринә јахын олан сөзләрин» синоним, «формача мұхтәлиф вә мә'нача бир-бирини әксини тәшкил едән сөзләрин» анто-ним олдуғуну бир даһа хатырладараг, һәрәсинә аид бир нү-мунә сөјләјиб, изаһ етди.

Нөвбәти әдәбијјат дәрсиндә М. Әһмәдзадә шакирдләрин ев тапшырыг дәфтәрләрини јохлады. Мә'лум олду ки, шакирд-ләр верилән тапшырығы лајигинчә јеринә јетирмишләр. Белә ки, шакирдләр омонимә аид:

Додағлары шәкәр, күлүшү ширин,

О пәрдә далындан сәсләнди Ширин.

(«Әдәбијјат мұнтәхабаты», сәһ. 133)

Күлүнкү гарт дашы һеј јара-јара,

Дашларын бағрында ачырды јара (сәһ.134)

Синонимә аид:

3. Сифариш № 5695.

Бир ешит, көр нәдир көнлүмдән кечән,
Бу дәрди гәлбимә шадлыг кәтирсин (сәһ.134)

Кәжәмирди бир ан онун нәләси,
Көјү титрадрди јаныглы сәси.

Үрәк кетмиш әлдән, көнүл гәрарсыз,
Гәлбинин ардынча кедирди јалныз. (сәһ.137)

Антонимә анд:

Көнүлдә һәр шејә мараг ојанды,
Дүнјадә јахшыны-јаманы ганды (сәһ. 125).

Чәрх тәк кечә-күндүз һеј фырланырды.
Ач-сусуз галараг гәлдән јанырды. (сәһ. 132)

вә с нүмунәләри сечәрәк тапшырыг дәфтәринә көчүрмүшләр.

Шакирдләр «Хосров вә Ширин» поемасы үзәриндә апардыглары белә иш васитәси илә әсәрин мөвзусуну, идеясыны вә мәзмунуну мәнимсәјир. Н. Кәнчәвинин бөјүк сөз устасы олмасыны, онун сөзә, сәнәтә вердији гијмәти баша дүшүр.

Ајры-ајры әдәби-бәдии мәтнләрдән мүхтәлиф, грамматик гәјдә вә ганунлара анд нүмунәләрин сечилмәси һәлә дил вә әдәбијјат фәнләри арасында әлагә јаратмаг демәк дејилдир. Мәтнләр үзәриндә аларылан иш шакирдләрә сөзләрин мәна чаларлығыны, лүгәти мәнасыны да өјрәтмәлидир.

4. Сәрбәст тапшырыгларын верилмәси.

Шакирдләрин нитгинин үслуби чәһәтдән зәнкин олмасына вә онлары дүшүнүб тапмаға алышдыран васитәләрдән бири дә сәрбәст тапшырыгларын верилмәсидир. Грамматиканын бүтүн мөвзуларына анд сәрбәст тапшырыглар вермәк олар. Белә тапшырыглары шакирдләр мүәллимин көмәји олмадан ичра едирләр. Буну өз иш тәчрүбәсиндә һәмишә нәзәрә алан Ағдам шәһәр I нөмрәли орта мәктәбин мүәллими К. Микајылов IV синуфдә грамматикадан «Синонимләр» мөвзусуну гәдрис едәркән, шакирдләрә евдә «өлдү» сөзүнә анд синоним сөз вә ја сөз бирләшмәләри тапыб јазмаларыны тапшырды. Нөвбәти Азәрбајчан дили дәрсиндә шакирдләр: өлдү—вәфат етди, өмрүнү сәнә бағышлады, сон мәнзилә кетди, ишыглы дүнјаја әбәди көз јумду, гаранлыг дүнјаја кетди, гара торпаг ону өз гучағына алды, һәлак олду, әбәди јухуја кетди вә с. ијирмијә јахын синоним сөз вә сөз бирләшмәләри тапыб тапшырыг дәфтәрләринә јазмышдылар. Бу да шакирдләрин нит-

гинин үслуби чәһәтдән зәнкинләшдирир, лүгәт еһтијатынын ичкишафына көмәк едир.

Мүхтәлиф характерли белә тапшырыг вә чалишма нөвләриндән истифадә едилмәси фәни мүәллимләринә имкан верир ки, Азәрбајчан дилини һәм грамматика, һәм дә әдәбијјат дәрсләриндә өјрәтсинләр. Истәр Азәрбајчан дили вә истәр әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләри әдәби-бәдии мәтнләр үзәриндә ишләтмәк, онларын һәм нәзәри, һәм дә практик гәрдишләр газанмасына, биликләри һазыр шәкилдә мүәллимдән дејил, ону өзләри фәал сурәтдә өјрәнмәләринә көмәк едир. Шакирдләрин мүстәгил фәалијјәт кәстәрмәјә, ифадә едәмәји фикир үзәриндә дүшүнмәјә вә һәмин фикри мүвафиг чүмләрлә ифадә етмәјә алышдырмаг лазымдыр. Бу, дил-әдәбијјат фәнләриндән шакирдләрә верилән билији системләшдирир вә мөһкәмләндирир.

ӨДӨБИЈАТ ТӨДРИСИ МҮАСИР ВӘЗИФӘЛӘР
ГАРШЫСЫНДА

Чамал ӨҖМӨДОВ
АДУ-пун досенти

Сов.ИКП-нин XXIV гурултаҗы әдәбијат вә инчәсәнәтин гаршысында јени вә јүксәк вәзифәләр гојмуш, онун перспективләрини мүәјјәнләшдирмишдир. Партијамыз белә һесаф едир ки, «Чәмијјәтимиз коммунизм гуручулуғу јолу илә ирәдликчә, совет адамынын дүнјакөрүшүнүн, онун әхлаги дүшүнчәләринин, мәнәви мэдәнијјәтинин формалашмасында әдәбијат вә инчәсәнәтин ролу артыр»*. Адамларымызын коммунист әхлаги сифәтләринин инкишафында күчлү васитә олан сәнәт әсәрләринин идеја мәзмунуна мәһз бу бахымдан коммунист партијасы чох фикир верир.

Көркәмли совет алим, академик В. Колмогоров «Һәмшә кәнч сәнәт» («Правда» гәзети, № 224, 1 сентјабр, 1971) адлы мәгаләсиндә јазыр ки, бу күн әдәбијат мүәллиминә чох чидди вә мәс'ул бир иш—шакирдләрә тәдрис олуан сәнәт әсәрләринин, мәзијјәтләрини вә әһәмијјәтинин баша дүшмәји өјрәтмәк иши тапшырылмышдыр. Бу ишин чәтинлији вә мәс'улијјәти, һәр шејдән әввәл, мәктәпләрдә әдәбијат тәдрисинин кәнчләрә ашыладығы әхлаги тәрбијә вә естетик зөвглә бағлыдыр.

Сов.ИКП XXIV гурултаҗында әдәбијат вә инчәсәнәтин идеологија мүбаризәсинин кәскин саһәләриндән бири олдуғу хүсуси гејд едилмишдир. Әдәбијат мүәллими мүасир кәпчләрин тәрбијәсиндә партијанын бу көстәришини бир ан белә нәзәрдән гачырмамалыдыр. Јадда сахламаг лазымдыр ки, биз

* Сов.ИКП XXIV гурултаҗының материаллары, Бақы, Азәрнәшр, 1971, сәһ. 94.

мәктәбдә өјрәдилән әсәрләри јалимт марксист методологиясына мүкәммәл јијәләрик интиҗәсиндә сәһрәли тәдрис етә биләрик. Әдәбијат вә инчәсәнәт хадимләри кими, әдәбијат мүәллимләри дә «Идеологија мүбаризәсини кәскин саһәләриндән бириндә чалышарлар. Олар дә «Өз халғымын әсәрләри вә дүшүнчәләри илә јишәјирлар».

Партијамызын XXIV гурултаҗында әдәбијат вә инчәсәнәт мәсәләләри барәдә дејилән фикирләрини, бир ичә, давам олан, «Әдәби-бәдни тәнгид һағгында»ки тәрар, совет әдәбијатынын мүһүм бир сәһәсинә һәср едилсә дә онун инкишаф перспективләрини мүәјјәнләшдирмәк, конкрет нәтҗәһләрини үзә чыхармаг бахымындан чох мүһүм сәһәдир.

Һәмни тәрарла әлағәдар оларат мәктәпләримиздә чох иш көрмәк лазымдыр. Бу ишләр тәхминән ашағыдакы истиҗамәтдә апарылмалыдыр.

1. Әдәбијат дәрсләриндә әдәби-бәдни тәнгид һағгында верилән мә'луматларын хронологи ардычыллығына, системийә фикир вермәк, тәнгид тарихимиз үчүн сәчијјәви вә алаһәтләрдә чәһәтләри өн плана чәкмәк лазымдыр. Мәктәбдә әдәби-бәдни тәнгид хүсуси мәктәб курсу кими дејил, әдәбијатла бағлы, әлағәли шәкилдә өјрәдилмәлидир. Мәктәбдә әдәби-бәдни тәнгид һағгында верилән алаҗышлар, мә'луматлар әдәби һадисәләрлә вәһдәтдә көтүрүлмәли, әдәби-бәдни тәнгид һағгында шакирдләрин ајдын тәсәввүр вә елми билик алмаларына көмәк етмәлидир.

2. Габагчыл мүәллимләр һағлы оларат, әдәби тәнгиди үмуми әдәбијатымызын үзви бир һиссәси кими көтүрүр. ајры-ајры јазычыларын һәјат вә јарадычылығыны, еләчә дә мүхтәлиф дөврләрдә әдәбијатымызын хүсусијјәтләрини гијмәтләндирәркән әдәби тәнгид һағгында да шакирдләрә мә'лумат верирләр.

3. Әдәби тәнгидин әдәби просес вә әдәбијатшүнаслыгла јахын әлағәси вардыр. Шакирдләр конкрет әдәби һадисәләри вә ајры-ајры сәнәткарларын јарадычылығыны өјрәнәркән, јадда сахламалыдырлар ки: «Совет әдәби-бәдни тәнгиди әсәрләрини идејасыны дәғиг мүәјјәнләшдирмәклә јанашы... сәнәткарын идеја көрүш дәирәсинин кенишләнмәсинә вә онун усталығынын тәкмилләшмәсинә көмәк едир». Мүәллим сон илләрдә бу хүсусда јаранан тәдғигат әсәрләриндән бачарыгла истиҗадә етмәли, бу әсәрләрини ән вачибләрини сечиб синифдәнкәнар јолла шакирдләрә охутмалыдыр.

4. Эдәбијјат дәрсләри шакирдләрдә әдәби-бәдии тәнгиди фикрин јаранмасына вә формалашмасына көмәк етмәлидир.

Башга сөzlә десәк, орта мәктәбдә Азәрбајчан әдәби тәнгидинин инкишаф јолу, ајры-ајры дөврләр үчүн сәчијјәви чәһәтләри вә көркәмли тәнгидчиләримиз барәдә шакирдләрә мұвафиг һәчмдә мә'лумат верилмәлидир. Мәсәлән, VIII синифдә Н. Кәнчәви, М. Фүзули кими классикләрин јарадычылығындаи данышыларкән, ејни заманда, онларын әдәбијјат вә сәнәтә бахышлары һаггында да мә'лумат вермәји планлашдырмаг фәјдалыдыр. Шакирдләри баша салмаг лазымдыр ки, Н. Кәнчәви вә М. Фүзули пешәкар тәнгидчи олмасалар да, онларын әдәбијјат вә сәнәт һаггында оржинал мұлаһизәләри вардыр. Бу мұлаһизәләр, башлыча олараг, онларын бәдии әсәрләриндә өз әксини тапмыш вә Азәрбајчан әдәби тәнгидинин бүнөврәсини тәшкил етмишдир.

Әлбәттә, IX вә X синифдә әдәби-бәдии тәнгид һаггында даһа мұфәссәл мә'лумат вермәк, лазым кәләрсә, бу мәгсәдлә хүсуси дәрс саатлары ајырмаг да олар. IX синифдә М. Ф. Ахундовун, хүсусилә дә програмларымыза сон заманлар дахил едилән Ф. Көчәрлинин тәнгиди көрүшләри барәдә шакирдләрә конкрет әсәрләр әсасында мә'лумат вермәлидир. Бу көркәмли сәнәткарларын тәнгиди мұлаһизәләри әтрафында Азәрбајчанда реалист әдәби тәнгидин јаранмасы вә формалашмасы, јени әдәбијјат вә сәнәт уғрунда мұбаризәләрдә әдәби тәнгидин ролу вә нүфузу, XIX вә XX әсрләрдә јашамыш көркәмли сәнәткарларын јарадычылығыны тәһлил вә тәдгиг етмәкдә, истигамәтләндирмәкдә тәнгидчимизин фәалијјәти үмумиләшдирилмәлидир.

Әдәби-бәдии тәнгидин инкишаф мәрһәләсиндә совет дөврү хүсусилә әләмәтдардыр. Азәрбајчанда марксист әдәби-бәдии тәнгидин јаранмасы, јени мәзмун кәсб етмәси, социализм реализми әдәбијјатынын инкишафында бу тәнгидин бөјүк ролу һаггында әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрә мұвафиг һәчмдә мә'лумат верилмәлидир.

Әдәби тәнгидимизин Совет һакимијјәти илләриндә јени мәзмун кәсб етмәси, онун Ә. Назим, Н. Зейналлы, А. Муханлы, һабелә М. Ариф, М. Ч. Чәфәров кими танымыш

нұмајәндәләринин хидмәтләри илә шакирдләри таныш етмәк фәјдалыдыр.

Шакирдин охудуғу әсәрләр барәсиндә мұстәгил фикир сөјләмәси, она тәнгиди мұнасибәт бәсләмәси чох вачибдир. Бу, шакирдләрдә фәаллыг вә јарадычылыг бачарыгынын инкишафына тәкан вермәклә бәрабәр, «Әдәби-бәдии тәнгид һаггында» Сов.ИКП МК гәрарында ирәли сүрүлән тәнгид сәһәсиндә кадрларын јетишдирилмәси кими мұһүм проблемин һәллине дә чох көмәк едәр.

Совет әдәбијјаты чохмилләтли вә чохмилјонлу әдәбијјатдыр

30 декабр 1972-чи илдә өлкәмизин бүтүн зәһмәткешләри Совет Социалист Республикалары Иттифагынын јарадылмасынын 50 иллијини бајрам етдиләр. Бу бајрам бизим сарсылмаз күчүмүзү вә гардашлығымызы нұмајиш етдирди. Әдәбијјат дәрсләриндә рус дили вә рус әдәбијјаты һаггында мә'луматын тәлим вә тәрбијәви әһәмијјәтиндән сәмәрәли истифадә етмәк, халгымызын габагчыл оғулларынын бунлардан фәјдаландыгларыны конкрет мисалларла шакирдләрә нұмунә көстәрмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә: 1) классик вә мұасир јазычыларымызын рус дили вә рус мәдәнијјәти барәдә мұлаһизәләрини тәдрисдә өн плана чәкмәк; 2) рус јазычыларынын һәјат вә јарадычылығыны дәривдән өјрәтмәк; 3) Азәрбајчан—рус әдәби әлағәләринин ајры-ајры мәрһәләләри һаггында конкрет әдәби фактларла әдәбијјатшұнаслығын сон наилијјәтләри әсасында мә'лумат вермәк; 4) рус дили вә әдәбијјаты дәрсләриндә шакирдләрин алдыглары биликләри Азәрбајчан әдәбијјатына даир мә'луматла зәнкниләшдирмәк лазымдыр.

ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллијиндә совет халгларынын сарсылмаз достлуғунун даһа да мөһкәмләнмәси гајғысына галмаг, бу достлуғу көз бәбәји кими горумаг совет адамларынын вәтәндашлыг борчудур. Әдәбијјат дәрсләри шакирдләрин достлуғ тәрбијәсиндә кениш имканлара маликдир. Совет халгларынын тарихи достлуғу ағыр имтаһанлар-

дан кечмишдир. Язычыларымыз бу достлуғу өз әсәрлеринде бәдиһи бојаларла тәсвир етмишләр. Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә», С. Вурғунун «Вагиф», Ә. Әбүлһәсәнин «Достлуғ гәласы» вә с. әсәрләрин тәдрисиндә шакирдләрин бејнәлмилләт тәрбијәси диггәт мәркәзиндә олмалыдыр.

ССРИ халғлары әдәбијјаты һаггында IV—VII синифләрдә верилән мә'луматы X синифдә системә салмалы вә дәрриләшдирмәли, факүлтәтив мәшғәләләрдән чохмилләтлә әдәбијјатымызын нүмунәләрини өјрәнмәк үчүн истифада етмәлидир. Әдәбијјатдан мүасир дәрсләрин тәшкилиндә истәрмилли јазычылары, истәрсә дә гардаш халғлар әдәбијјаты нүмунәләрини әдәбијјатымызын үмуми наилијјәтләриндә тәчрид етмәк олмаз. Мәсәлән, С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығынын тәдрисиндә онун А. Фадејев, Н. Тихонов, Симонов, Г. Гулам, М. Турсунзадә кими сәнәткарларла достлуғ вә јарадычылығ әлағәләрини нәзәрдән тачырмағ мүмкүн олмадығы кими, М. Горки вә В. Мајаковски јарадычылығынын өјрәдәркән дә һәмин сәнәткарларын Азәрбајчан әдәбијјаты илә әлағәләри барәдә данышмамағ олмаз.

Јухарыда дејиләнләрдән көрүндүјү кими, совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти өз инкишафынын индики јүксәлиш мәрһәләсиндә партијалылығ вә хәлгилик принципинә әсасланыр, партијамызын идеоложи мүбаризәләринә адамларымызда еләчә дә кәнчләрдә јаранан јени вә јүксәк әхлаги-естетик кејфијјәтләрин формалашмасына күчлү тә'сир едир. Әдәбијјат мүәллими тәдрис етдији фәннин бәдиһи-естетик имкалларындан сәмәрәли истифада етмәлидир.

IV синифдә јени әдәбијјат програмы вә дәрслији илә ишләмәјин бә'зи методик хүсусијјәтләри. Мә'лумдур ки, әдәбијјат програмы вә дәрсликләри јенидән тәртиб олунмуш вә онларда әсаслы дәјишикликләр едилмишдир.

Инди артығ әдәбијјат фәнни дөрдүнчү синифләрдән өјрәдилмәјә башланмышдыр. Илк бахышда бу, ади вә сәләкөрүнсә дә, әслиндә чох чидди вә мәс'улијјәт тәләб едән методик бир тәдбирдир. Чүнки IV синифдә әдәбијјат тәдрисини мәктәбләримизин јухары синифләриндә әдәбијјат дәрсләрини даһа сәмәрәли тәшкили үчүн башлыча шәртләрдән биридир. Әдәбијјат тәдрисини бу илк ибтидаи курсунун мәзмунуну тәкмилләшдирмәк вә ону елми әсаслар үзрә тәшкил етмәк

үчүн һәлә бундан сонра да хүсуси експериментал тәдгигат вә фикир мүбадиләси лазымдыр. Чари дәрә илинин илк тәчрүбәләри көстәрир ки, тәчрүбәли мүәллимләр јени әдәбијјат програмы вә дәрсликләринә методик чәһәтдән јарадычы мүнасибәт бәсләјир, лазым кәлдикдә онларын нечә дејәрләр, әјәр-әскикләрини өз дәрсләриндә арадан галдырмаға чидди фикир верир вә јахшы нәтичәләр әлдә едирләр.

Һәр бир мүәллим әдәбијјаты һансы синифдә, кимә вә нә үчүн өјрәтдијини јахшы билмәлидир. Бу, IV синифдә әдәбијјат тәдрисинә дә аиддир. Бә'зи мүәллимләр әдәбијјатын хүсуси тәдрис фәнни кими IV синифдән башланмасынын методик маһијјәтини ајдын тәсәввүр едә билмир, јенә дә изаһлы ги-раәт саһәсиндә апарылан ишләрлә мәһдудлашырлар.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, IV синиф шакирдләрини һәјаты мүшаһидә етмәк габилијјәтиндә, бәдиһи әсәрләри дәрк етмәләриндә вә охудуғларына јанашмагда өзләринә мәхсус психоложи хүсусијјәтләри вардыр. Мәсәлән, онларын әдәби гәһрәманлар һаггында өзләринә мәхсус мүнакимәләри вардыр. Бу јашда олан шакирдләр әдәби гәһрәманлары «пис» вә «јахшы» адамлар, бизә тәрәф оланлар вә ја олмајанлар. — дејә ики група бөлүр, бә'зән исә бәдиһи әсәрләри инчәсәнәтин хүсуси нөвү дејил, садәчә оларағ һәјатын марағлы вә чанлы ифадәси һесаб едирләр. Буна көрә дә онларын нәзәрләриндә охудуғлары әсәрләрин гәһрәманлары һәјати адамлар кими көрүнүрләр. Тәсадүфи дејил ки, бу јашда олан шакирдләр әдәби гәһрәманларын тез тә'сиринә дүшүр, онлардан нүмунә көтүрүрләр.

Мүасир мәктәб програмлары вә дәрсликләринин тәртибиндә тә'лимдә шакирдләрини конкрет әдәби фактлар, әдәбијјатымызын ајры-ајры дөвләри, хүсусилә онун мүасир мәрһәләси үчүн сәчијјәви чәһәтләри үзәриндә дајанмағы башлыча бир принцип көтүрүлмүшдүр. Инди тәләб олунур ки, мәсәлән, мүәллим социализм реализми вә ја ингилаби романтика һаггында мә'лумат верәркән ајры-ајры сәнәткарларын бәдиһи јарадычылығына мүрациәт етсин, әдәби үслуб вә онун тәркиб һиссәләринин хүсусијјәтләрини рәнкарәик әдәби фактларла баша салсын. Јахуд дәрәдә мүәллим сәләсәчијјәви нүмунәләрә әсасланмалыдыр ки, бу онун чыхардығы нәтичәләрини инандырычылығына вә әјанилијинә көмәк едә

билсин. Мәсәлән, А. С. Пушкинни һәјатыны кечәркән 1812 вә 1825, Л. Н. Толстојун һәјатыны өјрәдәркән 1861 вә 1905, М. Горкинни тәрчүмеји-һалы үзәриндә дајанаркән 1905 вә 1917-чи илләр кими мүнүм хронолокијалар үзәриндә диггәти чәлб етмәдән, шакирдләрә һәмни сәнәткарларын һәјаты, јарадычылығы барәдә конкрет вә ајдын елми билик вермәк гејри-мүмкүндүр.

Көрүндүјү кими, мәктәбдә шакирдин илк мүкәммәл әдәби билик алдығы бу синифдә јалныз бир тәдрис илиндә шакирдин алдығы биликләрин мәчмуу дејил, һәм дә, үмумијјәтлә, мәктәбдә әдәбијјат тәдрисинин һансы елми вә педагожи-методик әсаслары үзәриндә тәшкилини мүәјјәнләшдирмәк дә әһәмијјәтлидир.

Мәктәбдә әдәбијјатын мүасир сәвијјәдә тәдрисини мүәјјәнләшдирән әсас, бәлкә дә башлыча әламәтләрдән бири бәдин әсәрләрин нечә өјрәдилмәси мәсәләсидир. Тәсәдүфи дејил ки, јени програм вә дәрсликләрдә дә бәдин әсәрләрин тәдриси мәсәләси әдәбијјат дәрсләринин мәркәзи проблеми кими көтүрүлмүш, ајры-ајры синифләрдә кечилән әсәрләрин мөвзу, жанр хүсусијјәтләри, идеја-сәнәткарлыг мәзијјәтләринин методик шәрһи барәдә јери кәлдикчә конкрет төвсијәләр едилмишдир. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, шакирдләри бәдин әсәрләр үзәриндә мүстәгил ишләтмәк, онларын мүталиәсини истигамәтләндирмәк вә чанландырмаг саһәсиндә чидди ишләмәк лазымдыр. Јени програмларда синифдәнкәнар охуну чанландырмаг, шакирд мүталиәсини һесаба алмаг, јени чапдан чыхмыш әсәрләр әтрафында мәктәбдә вахташыры сөһбәт вә мүзакирәләр кечирмәк вә с. төвсијәләрдән сәмәрәли истифада олунмалыдыр. Бәдин әсәрләрин тәдрисиндә техники вә әјани вәсантләри дә тәтбиғ етмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, о мәктәбдә ки, шакирдләр билава-ситә бәдин әсәрләрлә таныш олур, мүталиәјә чидди мараг көстәрирләр, бу заман онларын әдәби биликләри вә бәдин зөвләри дә мүкәммәл олур, дүзкүн истигамәгдә инкишаф едир вә сағлам әсасларда формалашыр. Әлбәттә, бу саһәдәки мүвәфғәијјәтләрин бирдән-бирә газанылдығыны дүшүнмәк, бу ишдә идеоложи вә методик ситеми нәзәрә алымамаг чидди сәһв оларды. Мүшаһидәләр көстәрир ки, ашағы синифләрдә,

хүсусилә IV синифдә бәдин әсәрләрин тәдриси мөһкәм педагожи-методик бүнөврәјә әсасланырса, јухары синифләрдә бу тәдрисин сәвијјәсинә дә мүсбәт тә'сир едир.

Мә'лумдур ки, јени әдәбијјат програмларыны тәләби әсасында бәдин әсәрләрин мәзмуну, мәфкурәси вә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри барәдә мә'лумат вермәк IV синифдән нәзәрдә тутулур. Одур ки, бу синифин програм вә дәрсликләри илә ишләјән мүәллим бәдин әсәрләрин тәһлилинә хүсуси фәкир вермәлидир.

Мәктәбдә бәдин әсәрләрин методик тәһлили, онун мөвзусу, жанры, һәчми, јазылдығы дөвр вә с.-дән асылы олараг, мүхтәлиф вә рәнкарәнк тәлим үсуллары вә васитәләри тәләб едир. Бунунла белә, бу синифдә кечилән әсәрләри габагчыл мүәллимләрин тәчрүбәсиндә сынагдан кечирилмиш сәмәрәли үсуллардан истифада етмәк фајдалыдыр. Дөрдүнчү синифдә әдәбијјат дәрсләринин мәгсәд вә вәзифәләри ичәрисиндә шакирдләрин нитг инкишафы вә гираәт вәрдишләринин мөһкәмләнмәси вә формалашмасы мүнүм јер тутур. Одур ки, бәдин әсәрләрин тәдрисиндә, онун идеја вә бәдин хүсусијјәтләринин мәнимсәнилмәсиндә ифадәли охуја кениш јер вермәли, онун сәмәрәли тәшкилине чидди һазырлашмалыдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллим дөрдүнчү синифдә әсәрләри өзү нүмунәви охуја билирсә, еләчә дә о, бәдин әсәрләри онларын форма вә мәзмун хүсусијјәтләринә мүвафиг, шакирдләри охутурмаг вәрдишинә тәдричән алышдырырса бу заман һәм әсәрин мәзмуну, һәм дә онун идеја вә бәдин мәзијјәтләри јахшы баша дүшүлүр вә мөһкәм јадда галыр. Ифадәли охунун бир сыра техники шәртләри (мәсәлән, фәсилә, интонасија, вурғу вә с.) мәһз IV синифдә өјрәдилмәлидир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, ифадәли гираәтин техники шәртләри барәдә верәчәји мә'лумат, ашылајачағы вәрдиш Азәрбајчан дили дәрсләри илә әлағәләндирилсин, бу саһәдәки нәзәри вә әмәли характерли биликләр бир-бирини тамамласын вә вәһдәт тәшкил етсин.

Мүәллим, бәдин әсәрләрлә танышлығын илк мәрһәләсиндә (әсәрин илк охусунда), еләчә дә сәнәт әсәрләринин мәзмуну, сүжет хәтти, композисијасы, бәдин-тәсвир васитәләри үзәриндә апардығы ишләрин тәшкилиндә һәр бир әсәр үчүн сәчијјәви юлан бәдин хүсусијјәтләри әсас көтүрмәли, өн план чәкмәли, бу әсәрләрдән кәтирдији конкрет нүмунәләр әсасында әдәбијјат нәзәријјәсинә даир програмын тәләб етдији илк анлајышлар һаггында әмәли јолла дөрдүнчү синиф

Э. Нагвердијевин «Мирзэ Сафэр», С. С. Ахундовун «Гарача гыз» ва башгаларыны көстөрмөк олар.

Јухарыда гејд етдикләримиз јалкыз мәчбури оху үчүн нәзәрлә тутулмуш әдәби материаллардыр. Әлавә оху материаллары ичәрисиндә дә шакирдләри марагландыран, бәдин зөвгәләрини охшајан, онларда мүсбәт кејфијјәтләрин јаранмасына, инкишафына вә формалашмасына хидмәт едән әсәрләр башлыча Јер тутур.

Мүәллимин вәзифәси дәрслијә дахил едилмиш сәнәт нүмунәләрини бөјүк илһамла, педагожи саһәдәки гүввә вә бачарыгларыны әсиркәмәдән тәдрис етмәкдән ибарәтдир. Буның үчүн мүәллимләримиз јени програма вә дәрслијә дахил олан материаллары дәриндән өјрәнмәли, бу саһәдә елми-педагожи әдәбијјәтлә таныш олмалы, габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәләрини өз әмәли фәалијјәтләринә бачарыгла тәтбиг етмәлидирләр. Бир шеји јадда сахламаг лазымдыр ки, һазырки V синиф шакирдләри кечән илләрин шакирдләри дејилләр; онлар артыг IV синифдә бир ил ибтидан әдәбијјат курсу кечмиш, бир сыра јени кејфијјәтләр газанмыш, әдәби вә нәзәри мәлуматлары, нитг вә оху вәрдишләри, тәфәккүрләри вә дүнјакөрүшләри хејли инкишаф етмишдир. Демәли, V синфин јени шакирдләринә әввәлки мејарла јанашмаг олмаз.

V синфин програмында, дәрслијиндә вә шакирдләриндә јухарыда садададығымыз јени кејфијјәтләрин баш вермәси мүәллими өз әмәли ишинә мүәсир тәләбләр бахымындан јанашмага мәчбур едир. Һазырда дәрсә верилән мүәсир тәләбләр тәдрис материалыны шакирдләрә даһа дәриндән вә мөһкәм мәнимсәтмәји, верилән нәзәри мәлуматларын узун мүддәт јадда галмасыны вә әмәли вәрдишләрин педагожи нөгтеји нәзәрдән дүзкүн вә һәјати олмасыны гаршыја гојур. Буна көрә дә мүәллимләр дәрсдә истифадә едәчәји тәлим үсулларыны, пријомлары, әјани вә техники вәсанти, истифадә олуначаг әлавә әдәбијјаты вә саирәни дүзкүн өлчүб-бичмәли, өз әмәли ишинә сәмәрәли шәкилдә вә бачарыгла тәтбиг етмәлидир. Бәзән мүәллимләр белә бир суал верирләр: мәкәр ән'әнәви тәлим үсуллары көһнәлмишдирми? Булардан даһа истифадә етмәк олмазмы?

Гејд етмәлијик ки, үмумијјәтлә белә бир суалын гојулушу доғру дејилдир; чүнки бизә мәлум олан тәлимин ән'әнәви үсулларындан вә пријомларындан һеч бириси көһнәлмәмиш вә ја әһәмијјәтини итирмәмишдир. Анчаг бу үсуллардан јара-

дычы сурәтдә истифадә етмәк лазымдыр; јә'ни мүәллим синифдән, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсиндән, мөвзунун характериндән, гаршыја гојулан мәгсәддән, дәрсин тәһизиндән (әјани вә техники вәсанти нөвүндән) вә саирәни асылы олараг мүвафиг тәлим үсулларындан вә пријомларындан истифадә етмәлидир. Буныла әлагәдар олараг мүәллимләрә конкрет јардым көстөрмәк үчүн һәмин үсуллардан вә пријомлардан нә вахт вә нечә истифадә олунамасыны гысача олараг шәрһ едәк. Булардан бири мүәллимин кириш сөзүдүр.

Мүәллим кириш сөзү илә шакирдләрин диггәтини истәниләп чәһәтә јөнәлдир, охуначаг әсәрә чидди мараг ојадыр. Кириш сөзү дәрсин сонракы мәрһәләләрини мүвәффәгијјәтлә баша вурмаг үчүн әсаслы бүнөврә јарадыр.

Кириш сөзүнүн мүвәффәгијјәтини тә'мин едән ән мүһүм шәртләрдән бири онун јыгчам, ајдын, мәзмунлу вә мараглы олмасыдыр. Бундан башга, кириш сөзү ифадә едилмәси бахымындан сәлис, јүксәк емосијалы, тә'сирли вә мүмкүн гәдәр бәдин, образлы (V синфин сәвијјәси нәзәрә алынмаг шәрти илә) олмалыдыр.

Мүәллим унутмамалыдыр ки, дәрсин әсас мәгсәди әсәрин мәзмунунун һәртәрәfli вә дәриндән мәнимсәдилмәсиндир. Кириш сөзү исә буна јалныз һазырлыгдыр. Буна көрә дә кириш сөзүнү елә гурмаг лазымдыр ки, о, әсәрин мәзмунуну тәкрарламасын; әкс һалда әсәрин охусуна олан мараг азала биләр.

Кириш сөзүнүн үчүнчү ән мүһүм шәртләриндән бири онун тәдрис олуначаг әсәр илә биләваситә вә мөһкәм бағлы олмасыдыр.

Кириш сөзүндә әсәрин мәзмуну илә әлагәдар шакирдләр үчүн ајдын олмајан ичтимаи-тарихи шәраит, һәјат-мәншәт мәсәләләри, әсәрин шәкли хүсусијјәтләри, бә'зән дә ајры-ајры чәтти сөз вә ифадәләр изаһ едилмәлидир. Мәслән, V синифдә А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәсинин охусуна башламаздан әсәрдә шакирдләр үчүн ајдын олмајан тарихи-ичтимаи шәраит һаггында кириш сөзүндә изаһат вермәлидир.

Мүәллим кириш сөзүндә шакирдләрә баша салмалыдыр ки, ингилабдан габаг Азәрбајҗанда әһалинин әксәријјәти савадсыз иди. Буна көрә дә мәктуб, әризә вә с. јаздырмаг истәјәниләр савадлы адамларә мүрачипәт етмәли олурдулар. Савадлы адамлар исә олдуғча аз иди. Бундан истифадә едән молла-

лар күчэләрдә отуруб она-буна пул илә мәктуб, әризә, дуа яздылар.

Бу мә'луматын верилмәси она көрә лазымдыр ки, V сифтә шакирдләри күчэләрдә отуруб она-буна пул илә мәктуб язган моллалары көрмәмишләр вә бу һагда онларын һеч бир тәсәввүрләри юздур Мүәллимни изаһаты олмаса, Гурбанын һә үчүн мәһз молла Фәрзәлијә мәктуб яздырмасы шакирдләри үчүн ајдын олмаз.

Кириш мүсаһибәси өз характеринә көрә кириш сөзүндә хејли фәргләнир. Бу фәрг, һәр шејдән әввәл, ондан ибарәтдир ки, әкәр кириш сөзүндә јалныз мүәллим данышыб лазыми мә'лумат верир вә изаһ едирсә (мүәллим фәал, шакирдләри гејри-фәал), кириш мүсаһибәсиндә мүәллимлә бирликдә шакирдләрдә фәаллыг көстәрирләр. Бу заман мүәллим тәдрис едилән әсәрин мәзмуну вә идејасы илә әлагәдар олараг шакирдләрин кечмиш дәрсләрдә газандыглары биликләри даирәсиндә мүсаһибә тәшкил едир.

Мүсаһибәнин сәмәрәли олмасы үчүн мүәллим она габагчадан һазырлашмалыдыр. Белә ки, тәдрис олуначаг әсәри вә онула әлагәдар әләвә әдәбијјаты мүәллим охумалы, мүсаһибә заманы верәчәји суаллары мүәјјәнләшдирмәлидир.

Кириш мүсаһибәси заманы шакирдләрин иштиракы өн план чәкилир. Мүәллим гојулмуш суаллар вә алынмыш чәвәбларла шакирдләрин диггәтини лазыми чәһәтә — әсәрин мәзмунуна вә идејасына доғру јөнәлдир, истәнилән тәсәввүр јарадыр.

Әлбәттә, бу методик пријом һәр заман өзүнү доғрултмур. Мәсәлән, Н. Кәлчәвинин «Султан Сәнчәр вә гары» мәнзум һәкәјәсини кечәркән кириш мүсаһибәсиндән истифадә етмәк олмаз, чүнки әсәрдә тәсвир едилән һадисәләр, сурәтләр вә тарихи дөвр шакирдләрә ајдын дејилдир.

Бурада бир чәһәти дә гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи кәчкән мүәллимләр шакирдләрә һәмни мүсаһибәни тез-тез тәшкил етмәјә чәһд көстәрир вә белә дүшүнүрләр ки, мәһз бу заман шакирдләрин фәаллығыны артырмаг мүмкүндүр. Бу исә истәнилән пәтичәни вермир вә јалныз артыг вахт итирилмәсинә сәбәб олур.

Мүәллимни вә шакирдләрин охусу. Програм үзрә тәдрис едилән һәр бир әсәри шакирдләр мүтләг охумалыдырлар. Лакин тәчрүбә көстәрир ки, мүстәгил оху шакирдә бир сыра һәлләрдә охудугу һаггында чох думанлы, дәгиг олмајан, бә'зә

исә сәһв тәсәввүр верир. Бәди әсәр сифтә мүәллимни рәһ-бәрлији алтында ифадәли шәкилдә охундугу заман дәриндәи дәрк едилир вә јадда галыр. Буна көрә дә әсәр һәчмчә кичик олдугда бүтүнлүклә, бөјүк олдугда исә мүһүм һиссәләрини сифтә охунмасына чалышмаг лазымдыр. Тәбииндир ки, шакирдләрин һамысы бөјүк һәчмли, мәзмунча мүрәккәб әсәрләрдән баш чыхармаг габилијјәтинә малик олмадыгларындан (хүсусилә IV—V сифтәләрдә), мүәллим мүстәгил охуја лазыми истигамәт вермәли вә нәзарәти гүввәтләндирмәлидир.

Гаршыја һаглы олараг белә бир суал чыхыр: бәс әсәрин охусу нә вахт вә нә чүр апарылмалыдыр?

Охунун мәгсәдиндән асылы олараг, әдәби әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә онун јери мүәјјәнләшдирилер. Өјрәнилән бәди әсәр һаггында шакирдләрә илк гаврајыш вермәк мәгсәди илә кечирилән оху кириш сөзүндән вә ја кириш мүсаһибәсиндән сонра апарылыр.

Мүәллим илк охуја чидди һазырлашмалыдыр. Бу, мүәллимдән башга дәрә типинә нисбәтән һеч дә аз диггәт вә бачарыг тәләб етмир. Лакин мүсаһибәләр көстәрир ки, бир сыра мүәллимләр буна лазыми әһәмијјәт вермир, илк охуну чох садә вә асан бир просес һесаб едирләр.

Бәди әсәр илә шакирдләрин илк танышлығы хүсусилә чанлы, мараглы, онларын фикрләрини, һиссләрини вә јирадычы тәхәјјүлләрини ојадан, јадда галан олмалыдыр. Илк оху әсәрин әсас идеја-бәди мәзмунуну хүсуси тәләффүз васитәләри илә (интонасија, пауза, нитгин аһәнкдарлығы вә с.) шакирдләр үчүн ачмалыдыр.

Мәзмунун мөһкәмләндирилмәси мәгсәди илә апарылан икинчи оху исә мәтнин изаһ едилмәси (комментарија вермәк) формасында апарылыр (хүсусилә лирик, сатирик әсәрләрин тәдрисиндә).

Нәһәјәт, тәһлилдән сонра һәчмчә бөјүк олмајан әсәрләр вә ја бөјүк һәчмли әсәрләрин бир һиссәси охудулур ки, бу да әсәрин әзбәрләнмәсинә (шејрдирсә) һазырлыг мәгсәди, ифадәли оху вәрдишләрини инкишафы үчүн чалышма характери дашыјыр, һәмчинин кечилмишләрин тәкрарына вә мөһкәмләндирилмәсинә хидмәт едир.

Бә'зи мүәллимләр охунун мәгсәдини, бу вә ја дикәр иш мәрһәләсини характерини, апарычы ролуну дүзкүн мүәјјәнләшдирмир вә кобуд методик сәһвләрә јол верирләр. Мәсәлән, мүәллим ејни вахтда ики мүһүм вәзифәни јеринә

жетирмәк истәјир: әсәрлә илк танышлыг вә шакирдләрни ифа-
дәли оху вәрдишләринә анд мүмарисәләр апармаг. Бу заман
илк оху бир нечә шакирд тәрәфиндән кичик һиссәләр үзрә апа-
рылыр, мүәллим орадача шакирдләрни бурахдыглары сәһвлә-
ри дүзәлдир. Нәтичәдә оху заманы тез-тез фасилә вермәк ла-
зым кәлир ки, бу да бәдһи әсәрин там гавранылмасыны кобу-
шәкилдә позур. Оху заманы мүәллимин тез-тез вердији дүзә-
лишләр шакирдләрә нәники өз сәһвләрини баша дүшмәјә, һә-
дә ифадәли оху гәјдаларына јижәләнмәјә имкан вермир, дәр-
син һеч бир мәгсәдп јеринә јетирилмир. Буна көрә дә мүәл-
лимләр оху заманы тез-тез дүзәлишләр вермәкдән вә изаһат
апармагдан гачмалыдырлар. О, шакирдин бурахдыгы сәһвә-
гејдә алмалы (вә ја јадда сахламалы), охудан сонра лазым
изаһат вә дүзәлиш вермәлидир.

Оху заманы мүәллим һансы пријомлардан истифадә етмә-
лидир? Охунун мәгсәдини вә әдәби материалын хүсусијјәтлә-
рини дүзкүн, ајдын дәрк етмәк, бу вә ја дикәр методик пријо-
мун дәгиг сечилмәсиндә башлыча рол ојнајыр.

Өјрәнилән бәдһи әсәрин илк охусу, бир гәјда олараг, әсә-
сән мүәллим тәрәфиндән апарылыр. Әкәр әсәр һәчмчә бөјү-
дејилсә, о тамамилә охунур. Әсәр һәчмчә бөјүкдүрсә, вах-
мәһдуд олдуғундан, онун ән мүнасиб һиссәси (вә ја һиссәлә-
ри) синифдә охунур, галан һиссәси исә евдә мүстәгил оху үчүн
тапшырылыр.

Мүәллим өзү, ифадәли охунун маһир устасы олмалыдыр.
Анчаг бу заман о, илк оху гаршысында дуран вәзифәләри јер-
нә јетирмиш олар. Бәзән синифдә көзәл ифадәли оху габилли-
јәтинә малик шакирдләр олдуғда, мүәллим илк охуну онлар-
дан биринә тапшыра биләр.

Сон илләрдә орта мәктәбдә өјрәнилән бир сыра әсәрләр
рин онларын мүәллифләри вә ја көркәмли сәһнә усталары тәр-
рәфиндән охусу магнитофон лентинә вә ја грамофон валла-
рына јазылмышдыр. V синифдә тәдрис едилән әсәрләр ичәри-
синдә дә беләләри вардыр. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин
«Почт гутусу», Ә. һагвердијевин «Мирзә Сәфәр», М. Ә. Саби-
рин «Бакы фәһләләринә», Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјә-
синдән I шәкил, С. Вурғунун «Азәрбајчан», С. Рүстәмин «Ча-
пајев» вә башгалары. Мүмкүн олан јерләрдә мүәллим һәм
техники васитәләрдән оху просесиндә истифадә едә биләр.

Лакин бу, мүәллимин әсәрин илк охусуна олан һазырлы-
гына мәһфи тәсир көстәрмәмәли, ону архајынлашдырмамалы-
дыр. О, һәр еһтимала гаршы һазыр олмалыдыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләр ән чох китаб үзрә
охудан истифадә едирләр. Шүбһәсиз, бу вәзијјәти гәнаәтбәхш
һесаб етмәк олмаз. Чүнки тәдрис едилән әсәрләрни хејли һис-
сәсини мүәллим тәрәфиндән әзбәр сөјләймәси, бәдһи шәкил-
дә һағыл едилмәси вә ја техники вәсаитдән истифадә едилмә-
си лазым вә вәһибдир. Мәсәлән, М. Ә. Сабирин «Бакы фәһлә-
ләринә», М. Ј. Лермонтовун «Гафгаз», А. Сәһһәтин «Вәтән»,
С. Рүстәмин «Чапајев», С. Вурғунун «Азәрбајчан» вә башга-
лары әзбәр сөјләмәк үчүн, М. Горкинин «Шәһин нәғмәси»,
Ә. һагвердијевин «Мирзә Сәфәр», М. Ибраһимовун «Пәри ха-
ла вә Ленин», Е. Агајевин «Тахта гашыг» вә б. нәср әсәрләри
бәдһи һағылетмә үчүн јахшы материаллардыр.

Мәлүмдур ки, шәрләрин әксәријјәтини шакирдләр әзбәр-
ләјирләр. Белә олдуғда, бәс һәммин әсәрләри мүәллимин китаб
үзрә охумасына нечә јол вермәк олар? Мүәллимин шәрләри вә
ја драм әсәрләриндән мүәјјән парчалары әзбәр сөјләмәси ша-
кирдләрә чыңди психоложи тәсир көстәрир вә бөјүк фајда ве-
рир.

Лүғәт үзәринлә апарылан ишләр. Бәдһи әсәрләрин мәтни
үзәриндә апарылан ишләрин ән чәтин, мүрәккәб вә мәс'улиј-
јәтли нөвләриндән бири чәтин сөзләрин вә ифадәләрин изаһы-
дыр. Мәһз буна көрә дә лүғәт үзрә апарылан ишләр мүәллим-
дән дәрин нәзәри билик вә педагожи усталыг тәләб едир.

Јазычынын дилини дәриндән вә дүзкүн өјрәтмәдән онун
јарадычылыг хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаг чәтиндир. Бу
бахымдан мәктәбдә бәдһи әсәрләрин дилини өјрәнилмәсинин
чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу, ашағыдакы сәбәбләрә көрә
зәруридир:

1. Әдәби әсәрин мәзмунуну там вә дәриндән (шакирдлә-
рин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олараг) өјрәтмәк үчүн;

2. Шакирдләрә ана дилини зәһкиликләрни мәнһисәт-
мәк, онларын итгини ичкишаф етдирмәк үчүн.

Бунларын һәр икиси бир-бири илә сых бағлыдыр. Тәби-
дир ки, Азәрбајчан дилини (хүсусилә классик әдәби дилини-
зи) кифәјәт гәдәр билмәдән бәдһи әсәрләри там вә дүзкүн
гаврамаг вә баша дүшмәк мүмкүн дејилдир. Буна көрә дә ша-
кирдләрни дил һағындакы биликләрини даим кенишләндир-
мәк лазымдыр.

Шакирдләрин Азәрбајчан дили һағында биликләринин
кенишләндирилмәсинә, шүбһәсиз, бәдһи әсәрләрин дили үзә-
риндә апарылан ишләр мүстәсна дәрәчәдә тәсир едир. Бундан

башига, бэди эсэрлэр шакирдлэрини нитгини ичкишаф етдирэн асар наситэлэрдэи биридир. Бэди эсэрлэрини дили үзэриндэ апарылан ишлэри едэ гурмаг лазымдыр ки, дил материаланы тэһлид етмэккэ эсэрини идеја-бэди мазмунуу шакирдлэрдэ чагдырмаг, бу вэ ја дикэр дил наситэлэрини ролуну ајдыр ландырмаг, ејин заманда эсэрдэки чэтин сөзлэри вэ ифадэлэри, фразеолокијаны, синтактик гурулушу вэ үслубијјаты иста- шылэн сөнијјэдэ мәннмэстмэк мүмкүн олсун.

Ма'лумдур ки, классик јазычыларымыз өз эсэрлэриндэ чохлу араб, фарс сөзлэри вэ тэркиблэри ишлэтмишлэр. Буна көрө дэ јени сөз вэ ифадэлэри изалы вэ мәннмэсдиломоси илэ элагадар ланми, мүнтэзэм олараг иш апармаг вэ буилары ша- кирдлэрини фэал лүгэт ештијјатына дахил етмэк лазымдыр. Һәмчини мүнтэзэм тэмринлэр апармаг јолу илэ јени сөз вэ ифадэлэри дүзкүн тэлэффүзүнэ, јазылышына, чүмлэдэ ишлэ- дилмэсинэ (јазылы вэ ишфали) чидди сәј көстэрилмэлдир.

Габагчыл мүаллимлэри тэчрүбэси көстэрир ки, чэтин сөз вэ ифадэлэри изалы шакирдлэри лүгэт дэфтэриндэ (лүгэтчэ- лэриндэ) алифба сырасы илэ дејил, ајры-ајры мөвзулары планы, мазмуну, тэһлиди, образлары характеристикасына анд гејдлэрлэ бирликдэ јазылмалыдыр. Бунун әмэли әһәмијјэти ондан ибаратдир ки, өјрәнилэн бэди эсэри лүгэтини мәннм- сәнилмэси үзэриндэ апарылан ишлэри билаваситә һәмчи эсэ- рини мазмуну вэ тэһлиди илэ һәмәһәнк көрмәјә имкан верир.

Бурадан һагчы олараг белә бир суал мејдана чыхыр: јени вэ чэтин сөзлэри һамысыны шакирдлэри лүгэт дэфтэрлэри- нэ јаздырмаг лазымдырмы? Шүбһәсиз ки, јох! Бу, јени вэ чэ- тин сөзлэри шакирдлэри фэал вэ ја пасив лүгэт ештијјаты- на дахил олуб-олмамасындан, бэди эсэрлэрдэ вэ әдәби ди- лимиздэ тез-тез вэ ја тәсадүфи һалларда ишләнилмәсиндэн асылыдыр.

Шакирдлэри практик нитглэриндэ јени вэ чэтин сөзлэ- рини мөһкәмләндирилмәси мүәјјән систем үзрә апарылыр.

- а) эсэри мазмунуу һагыл етдирилмәсиндә;
- б) эсэри идеја-бэди мазмунуу вэ сурәтлэрини тэһли- лисә анд гојулмуш суаллары чавабларында;
- в) сурәтлэри сәнијјәсинә анд апарылан ишлэрдә;
- г) композицијаны тэһлиди просесиндә;
- г) эсэри бэди дилини вэ үслуб хүсусијјәтлэрини тәһ- лили заманы;
- д) кечилмиш эсәр үзрә апарылан ишлаларда;

е) рабитәли нитг ичкишафы илэ элагадар апарылан иш- фали вэ јазылы чалышмалар вахты вэ с.

Лүгәт иши бэди эсэрлэри өјр-чилмәси просесини бү- түн мәрһәләлэри илэ мөһкәм вэ үзви шәкилдә баглы олдулда даһа чох сәмәрәли олур.

Гејд етмэк лазымдыр ки, V синифдә әдәби материалла- рын өјрәнчилмәси заманы бир сыра башига үсуллардан вэ при- јомлардан да истифада олунур (мүгајисә, мүһазирә, мүалли- ми шәриш, тәкрат, әјанилик вэ с.). Буилар һаггында ма'лумат алмаг истајән мүаллимләр мүвафиг педагожи вэ методик сә- бијјатдан истифада едә билэрләр. Шүбһәсиз, мүаллимләр һәр һансы үсулдан вэ пријомдан истифада етмэк истаәсәләр, илк нөвбэдә педагожи-методик принципләрә риәјәт етмәли, көрә- чәклэри ишләрә јарадычы мүнасибәт бәсләмәлидирләр.

Мүаллимләрә хатырлатмаг истајирик ки, програм үзрә V синифдә әдәбијјатын тәдрисинә ајрылышы 70 саатын 58-и мәч- бури оху материалларынын өјрәнчилмәсинә, 8-и нитг ичкиша- фына, 4-ү синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Бу- на көрө дэ мүаллим ајры-ајры конкрет материаллара ајрыл- мыш саатлары планлашдыраркән дәреликдә әдәбијјат нәзә- ријјәсиндән верилмиш ма'луматлары, әлава оху үчүн мәсләһәт көрүлмүш эсэрлэри, нитг ичкишафы илэ элагадар ишлэри вэ синифдәнхарич охунун гаршылыгы элагәсини нәзәрә алма- лыдыр. Гејд етмэк лазымдыр ки, дәреликдә верилмиш әлава оху материалларыны синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутул- муш эсэрләр илэ гарышдырмаг олмаз. Мүаллим әлава оху ма- териалларынын шакирдләр тәрәфиндән охунмасына чидди нәзәрәт етмәлидир. Мәчбури оху материаллары кечилдикчә онлара мүвафиг вэ паралел олараг әлава оху үчүн верилмиш эсэрлэри дэ мүталисә олунмасына һаил олмаг лазымдыр.

Дәреликдә синифдә өјрәнилән эсэрлэри сонунда бир сы- ра суаллар вэ тапшырыглар верилдији һалда, әлава оху бөл- мәсини вэ олан эсэрлэри сонунда буилар јохдур. Буна көрө дэ һәмчи эсэрләрә (әлава оху материалларына) анд шакирдләрә мүәјјән суаллар вэ тапшырыглар (мәсәлән, охунмуш эсэ- рини планыны тәртиб етмэк, гыса мазмунуу јазмаг вэ с.) вери- лә биләр.

Шүбһәсиз, програмда синифдәнхарич оху үчүн нәзәрдә тутулмуш эсэрлэри дэ шакирдләр тәрәфиндән мүстәгил охун- масыны јаддан чыхармаг олмаз.

V СИНИФДӘ М. ИБРАҺИМОВУН «ПӘРИ ХАЛА ВӘ ЛЕНИН» НЕКАЖЭСИНИН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА

Бакы, 182 нөмрәли мәктәбин мұәллими

Халг јазычысы М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» некажәси јени дәрә илнндән е'тибарән V синифдә тәдрис олуначаг. Бу вахтадәк орта мәктәбдә әдибни бир чох хырда вә ири һәмли әсәрләри, «Азад», «Кәләчәк күн», «Бөјүк дајаг» вә с. өјрәдилмишдир. «Пәри хала вә Ленин» некажәси исе илк дәфәдир ки, әдәбијјат дәрәлијинә салынмышдыр.

Некажәсини тәдрисинә башламаздан әввәл мұәллим бу ишә һазырлыг апармалыдыр. Бу һазырлыг иши биринчи нөвбәдә некажә илә әлагәдар әјани вәснәтәләрин (В. И. Ленинни Губа зәһмәткешләринә көндәрдији чап машынынын фото сурәти, Губада чыхан «Шәфәг» гәзетини нөмрәләри, В. И. Ленинлә көрүшмүш Азәрбајчан нүмајәндәләрини фото шәкилләри вә с.) әлдә едилмәси илә башланмалыдыр. Булардан башга, мұәллим мөвзу илә әлагәдар әлава әдәбијјатла да таныш олмалы, олардан дәрәдә истифада етмәк үчүн нүмунәләр сечмәлидир. (Бах: «Ленин Азәрбајчан һаггында», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1958; «Азәрбајчан елчиләри Илчини јанында», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1970; Х. Вәзиров, «Ленин дүһасы илә ачылан сәһәр», «Азәрбајчан» журналы, № 1, 1970, сәһ. 3—29 вә с.).

Бундан сонра мұәллим некажәсини тәдрисинә башлаја биләр.

Нәзәрлә тутулан парча охунуб гуртардыгдан сонра мұәллим ашагыдакы суалларла шакирдләрә мұрачнәт едә биләр:

М.—Охудугумуз һиссәдә нәдән сөһбәт кедир? Јазычы некажәсини әввәлиндә һансы бәднә тәсвир вәснәтәсиндән истифада етмишдир?

Ш.—Баһарын кәлиши илә тәбиәт өз донуну дәјишмишдир. Пәри халанын исе гәлби ачылмыр. Һәмни һиссәдә пејзаждан истифада едилмишдир.

М.—Пејзаж нәјә дејилр?

Ш.—Пејзаж јазычыларын кениш шәкилдә истифада етдикләри зәрури бәднә тәсвир вәснәтәләриндән биридир. Бәднә әсәрин мәзмуну илә, орадакы инсанлар вә һадисәләрлә әлагәдар олан тәбиәт мәнзәрәләрини мәгсәдәүјгун тәсвиринә пејзаж дејилр.

М.—Јазычы бурада тәсвиренә кечинә билмәздими? Бу тәсвир сизә нә верди?

Ш.—Әкәр јазычы тәбиәтдәки севинчи, көзәллији, чапланманы тәсвир етмәсәјди, Пәри халанын үрәјиндәки дәрә, кәдәр бу гәдәр әјдын нәзәрә чарпмазды. Некажәдәки Һәмни тәсвир Пәри халанын ағыр вәзијјәтини даһа габарыг көстәрир.

М.—Баһарын кәлиши тәбиәтдә вә Пәри халанын әһвалируһијјәсиндә нә кими дәјишиклик јаратмышдыр?

Ш.—Тәбиәт баһарын кәлиши илә күлүр, севинир, шадлыг едир. Пәри халаја исе баһар әввәлки хошбәхт күнләрини хатырлатдыгы үчүн кәдәр, дәрә кәтирмишдир.

М.—Демәк, тәбиәтлә Пәри халанын вәзијјәти арасында зиддијјәт вар. Буна бәднә әдәбијјатда тәзад (контраст) дејилр. Инди кәлини бахаг, јазычы Пәри халаны охучуја ичә тәгдим едир? Бәднә әдәбијјатда белә тәсвир нә адланыр? Буну өз сөзләриниңлә һагыл едип.

Ш.—Пәри хала јамаглы, гара сәтин дизлик, дирсәкләри чохдан јејилмиш богаза гәдәр өртүлү гара көјнәк кејипмишдир. Гышын шахтасында, јазын итисиндә ајагјалын кәзмәклән, дана-кәсәјә дәјмәклән дабанлары муздур чарыгы кими бәркиммишдир, лакни ағыр, нәчиб һәрәкәтләри, көзәллијини ятирмәмиш бојну, гара өртүјүн алтындан көрүнән вахтсыз агаран хурмајы буруг телләри, мә'на долу кәдәрли, ири гара көзләри көстәрир ки, о көрүндүјү кими дә ачиз вә бачарыгсыз дејил.

Белә суал-чаваб заманы һәм некажәсини I һиссәсини мәзмуну өјрәдилр, һәм дә охунан һиссәләрин бәднә хүсусијјәтләри ашкара чыхарылыр. Шакирдләр Һәмни кичик һиссәдә пејзаж, бәднә портрет һаггында билдикләрини бир даһа тәкрат едир, гәзәд барәдә илкин мә'лумат биләвәснәтә некажәсини охунан һиссәсини мәзмунуну өјрәнмәјә хидмәт едир.

Охунан һиссәнин мәтин үзрә иш гуртардыгдан сонра, шакирдләр мұаллимни көмәји илә план тәртиб едә биләрләр.

План:

1. Баһардыр, һәр тәрәфдә чанланма вар.
2. Некајәдә Пәри халанын тәсвири.
3. Пәри халанын сәһибсиз галмыш дахмасы вә алмалыг.
4. Муздур Вәли Пәри халаја көмәк едир.

Бундан сонра мұаллим шакирдләрә евдә синифдә тутулан план үзрә I һиссәнин мәзмунуну өјрәнмәји, некајәнин II һиссәсини охумағы, охунан һиссәнин планыны тәртиб етмәји тапшырыр.

Некајәнин тәдрисинин 2-чи саатында мұаллим ев тапшырығыны јохлајыр. Шакирдләр «Әдәбијат» дәфтәрләриндә ашагыдакы шәкилдә план тута биләрләр:

«Пәри хала вә Ленин» некајәси. II һиссә.

План:

- I. Пәри хала дахмасы вә алмалығы илә дәрдләшир.
- II. Пәри хала кечмишләри јада салыр:
 - а) Пәри хала аиләси илә бирликдә шам едир.
 - б) Шаһбаз бәјни кәлиши вә Казымла сөһбәти.
 - в) Шаһбаз бәј вә Назим сөзләширләр.
 - г) Казым вә Назимни һәбс едилмәси. Казымын вә Теллинин вәфаты.
 - д) күчәләрә атылмыш вә тәк галмыш Пәријә муздур Вәли төвләдә өз јанында јер верир.
- III. Муздур Вәли хош хәбәр кәтирир.
- IV. Пәри хала Ленинә дуа едир.

Синифдә охуначаг III һиссә кениш олдуғундан вә мәти үзрә иш чох вахт апарачағындан мұаллим фронтал соргу апарыр. Ајры-ајры шакирдләр тутдуглары план әсасында әсәрин II һиссәсини гыса мәзмунуну дашыырлар.

Некајә охундугча, мұаллим бәзи мәсәләләри ајдылашдырмалыдыр. Пәри хала илә муздур Вәлини сөһбәтиндә ашагыдакы парча охунандан сонра мұаллим тәхминән белә изаһат вермәлидир:

«—Улдуз көрүнүб, сәһәр ачылыр, Пәри хала! О јелләр ки, узагларда әсирди, инди бизим гапымызы таггылдадыр. Кетмәлијик, нөвбә чатыб Азәрбајчана!».

Шакирдләрә демәк лазымдыр ки, Пәри хала илә Вәли-

нин сөһбәти 1920-чи илин баһарына тәсадүф едир. Вә мни сөзләрлә Азәрбајчан зәһмәткешләрини дә рус нын галдырдыгы азадлыг бајрагы алтында дүшмәни гаршы мұбаризәјә галхдығыны сөјләмәк истәјир.

Бу изаһатдан сонра мұаллим III һиссәнин охунушу вам етдирә биләр. Оху заманы ашагыдакы парчаја да јетирилмәлидир:

«Вәли... Назими көстәрди:

—Бах, ана, гардашымы да кәтиришәм.—деди.—Бу нә Ленин гајтарды! Нәриманов јолдаш сәни сала Ленинә јетириб, Ленин дејиб ки, сағ олсун Пәри хала хошбәхтлик арзу едирәм!».

Мұаллим Нәриман Нәримановун фото-шәклини, р. Н. А. Ағајевин «Ленин вә Нәриманов» рәсминин репродукациясыны нүмајиш етдириб, шакирдләрә изаһ етмәлидир. II. Нәриманов Азәрбајчан халгынын бөјүк оғлудур. Азәрбајчанда Совет һакимияти гурулмасы угрунда мұбаризәнин бәрләриндән биридир. О, дәфәләрлә Ленинлә көрүшүб, халгымын азадлыга чыхмасы үчүн рәһбәрлә бирликдә мәсәләләшмиш, ондан көстәриш алмышдыр. Шакирдләрә аламан заманы таныш олдуғлары Гылман Илкинин «Фотограф некајәсини дә хатырлатмаг лазымдыр. Нәмин некајәдә Ленинин Н. Нәриманову гәбул едиб сәмини сөһбәт етмәсиндән вә ону јеничә һакимияти әлине алмыш Азәрбајчан халгынын көмәјинә көндәрмәсиндән сөһбәт кедир.

Бундан сонра шакирдләр Азәрбајчанда Совет һакимияти гурулмасы, халгымызын сәадәт газанмасы үчүн Ленинә гәдәр сәј көстәрмәсини бир даһа ајдын дәрк едәчәк, јәдә Ленинә мәнәббәтин нә гәдәр доғру олдуғуну јәгип чәкләр.

Некајәнин III һиссәсини охусу баша чатдыгдан мұаллим шакирдләрә охунан һиссәнин планыны тутмагта иштирак едә биләр. Шакирдләр әввалки дәрсләрдә план туғу өјрәндикләриндән бу ишин өһдәсиндән асанлыгла кәлә чәкләр.

План тәхминән ашагыдакы шәкилдә оламагдыр:

П л а н:

1. Кәндә Вәли һаггында шаһнәләр јајылыр;
2. Пәри хала илә Вәлиһини сөһбәти;
 - а) Вәли шаһәрә кетмәсини сабәһини Пәри халаја баша салыр;
 - б) Пәри хала Лениһә салам јетирмәји Вәлијә тапшырыр;
 - в) Вәли Пәри халанын тапшырығыны јеринә јетирмәјинә сөз верир;
3. «Болшевикләр кәлдиләр!»
4. Көһнә бәј евини үстүндә гырмызы бајраг далғалапыр;
5. Пәри хала өз епинә гајыдыр.

Шакирдләр һәмни иһи тамамладыгдан сонра мүәллим тапшырыр ки, евдә ушаглар һекајәнини IV һиссәсини дә охујуб, план тәртиб етсинләр, һекајәнини III—IV һиссәләрини мәзмунуну дүзәлдилмиш план әсасында өјрәнсинләр, 3-чү саатда мүәллим ев тапшырығыны јохланмасына вә кечмиш дәрәһи сорушулмасына вахт сәрф етмәмәлидир. Чүнки һекајәнини әсас гајәси V һиссәләдир, һәмни парчанын охусу заманы мүәллим бир чох мәсәләләрни әјани васитәләр, тарихи сәпәдләрни сурәти васитәсилә изаһ етмәлидир ки, шакирдләр әсәрини идејасыны—В. И. Лениһини Азәрбајчан халғына мүнасибәти вә халғымызын рәһбәрә мәнәббәтини бүтүнләкә дәрк едә билсинләр.

Мүәллим бир нечә чүмлә илә һекајәнини IV һиссәсиндәки әсас һалисәни—Пәри халанын Октјабр ингилабынын илдөпүмү мүнасибәтилә азәрбајчанлы нүмајәндәләрлә Москваја кәндәрилмәсини шакирдләрә хатырлада биләр.

Бундан сонра һекајәнини V һиссәсини охусуна башламаг олар. Әсәрини Пәри халанын Бөјүк Театрда Лениһини чыхышына гулаг асмасы, һамынын һәјәчан вә севинчлә рәһбәри динләмәһи һиссәһи охунандан сонра мүәллимни рәссам К. Ломыкинни «Лениһини чанлы сөзү» рәһминдәһи репродукцияны нүмајиш етдирмәһи, Лениһи көрмүш, онун чыхышыны динләмиш Азәрбајчанлы көркәмли коммунистләриндәһи Ајна ханым Маһмуд гызы Султанованын хатирәһиндәһи бир парчаны охумасы мәсләһәтдир.

Бундан сонра һекајәһи ахырадәк охумаг лазымдыр.

Суал-чавабдан сонра мүәллим шакирдләрә тапшырыр ки, евдә Лениһә Пәри халанын сөһбәтиндәһи ибарәт олан парча-

лары бирләшдириб, кичик мәти тәртиб етсинләр. Лениһә Пәри хала вә Азәрбајчан нүмајәндәләри арасында кәдәһи сөһбәтини гыса мәзмунуну өјрәнсинләр.

Һекајәһини тәдрисини 4-чү сааты илк 3 саатдан хејли фәрглидир. Инди даһа мәти үзәриндә иш битмиш, шакирдләр әсәрини мәзмунуну планлы сурәтдә өјрәнишләр. 4-чү—јекунлашдырычы саатда ајры-ајры сурәтләр тәһлил едилмәһи, һекајәһини идејасы, әсәрини бәһни хүсусијјәтләри шакирдләрини јаш вә билик сәвијјәләриниә ујғун олараг ашкара чыхарылмалыдыр.

Бу дәрәдә мүәллим өзү ајры-ајры сурәтләрини тәһлилини вермәһи, олары сәһијјәләндирәркән шакирдләрини билијиндәһи истифада етмәлидир.

Мүәллим Пәри хала сурәтини тәһлил едәркән шакирдләрә сөјләмәлидир ки, бу гадын ингилабдан әввәл тәһгир едилмиш, һәдсиз зүлм вә һагсызлығын гурбаны олан миһләрлә һүгугсуз гадынлардан биридир. Онун еви, әкиб-бечәрдији алмалығы әһиндән алынмыш, әри һаһагда һәбс едилмиш вә һәбсханада вәфат етмишдир. Пәри хала хәстә гызы Телли илә күчәјә атылмыш, гызчыгаз вахтсыз һәјәтлә видалашмышдыр. Бүтүн бунларла бәрәбәр, Пәри хала һәбс едилмиш оғлу Назимлә бирикдә, һәм дә хош бир күнүн кәләчәји илә, бөјүк бир үмидлә јашајырды.

Мүәллим дәрәһидән һәмни һиссәһи шакирдләрә охутурса, бу фикри даһа да мөһкәмләндирмиш олар.

Пәри хала сурәти тәһлил едилдикдән сонра, мүәллим шакирдләрә муздур Вәли һаггында да мәлүмат верә биләр. Дејә биләр ки, Вәли ингилабдан әввәл јохсул кәндиләрдән бири инди, ләкин о һеч вахт зүлмә, һагсызлыға бојун әјмәјиб. Лазым кәләндә Шаһбаз бәјлә сөзләһиб дә.

Вәлиһини үрәји тәһиздир, о, инсанпәрвәрдир. Буну Пәри халаја мүнасибәтиндә ајдын көрмәк олар. Чөлләрә атылан, јурдсуз-јувасыз галан Пәри халаја Вәли төвләдә өз јанында јер верир, онун дәрәһини јүнкүлләшдирмәјә чалышыр, бир парча чөрәјини дә Пәри хала илә бөлүр. Пәри халаја Лени һаггында, азадлыг һаггында илк сөзү дә Вәли дејир. Бақыда фәһләләр азадлыг упрунда мүбаризә бајрағы галдыранда, Вәли бир дәстә өзү киһи јохсул кәндли илә ингилабчыларә көмәјә кәдир. Алмалыг кәндинә азадлығын мүждәһини дә Вәли кәтирир, көһнә бәј евини үстүндә гырмызы азадлыг бајрағыны да о санчыр...

Шаһбаз бәј зүлмкар, өз раһатлығы нә хошбәхтлији үчүн башгаларынын кичик сәадәтнин дә әлиндән алап, гәддар бир бәј сурәтидир. О, Пәри халанын фачиәсинә сәбәб олур, онун јурд-јувасыны дагыдыр. Шаһбаз бәј тәкчә Пәри халаја дејил, бүтүн кәнд чамаатына зүлм едир. Әсәрдә Шаһбаз бәјдән аз данышылыр. Лакин һекајәдәки епизодлар бу адамын чох алчаг вә гәддар олдугу, јохсуллара гәним кәсилдији барәдә гәнаәт әлдә етмәјә имкан верир.

Әсәрдәки мүсбәт (Пәри хала, муздур Вәли) вә мәһфи (Шаһбаз бәј, һачы Гулу) сурәтләр бу гајда илә тәһлил едилдикдән сонра мүәллим Ленин сурәтинин үзәриндә ајрыча дајаныр. О кәстәрир ки, Пәри халанын ағыр, дөзүлмәз вәзијәтинин јүнкүлләшдирән, муздур Вәлини чәсарәтләндирән, сонрадан муздурлар комитәсинин сәдри сәвијјәсинә јүксәлдән, әсәр боју халгымызын рәһбәрә олан сонсуз севкиси мәһәббәтлә тәрәннүм олунур.

Биз Ленинлә һекајәнин анчаг сонунчу һиссәсиндә көрүшүрүк. Лакин Пәри халанын дүшүнчәләриндән өјрәнирик ки, Ленин әвәзсиз натигдир, о данышанда бүтүн салон диггәтлә гулаг асыр, халг Ленинни севир, ону арасыкәсилмәз алгышларла гаршылајыр.

Ленин садәдир, сәминидир, меһрибандыр. Буну Азәрбајчан нүмајәндәләринин гәбул едәркән, хүсусилә Пәри халаја мүнасибәтиндә ајдын көрүрүк. Ленин халгын гајгысына галыр, әң кичик һадисәләр белә онун нәзәриндән гачмыр. О, республикамызла, фәһлә вә кәндлиләрин һәјаты илә марагланыр.

Бүтүн булар Иличи гајгыкеш бир рәһбәр, садә, сәминн, меһрибан бир инсан, халгымызын бөјүк досту кими характеризә етмәјә имкан верир.

Даһа сонра мүәллим бир печә сөзлә әсәрин дили, бәдинн хүсусијјәтләри үзәриндә дајаныб дәрси јекунлашдыра биләр.

«Пәри хала вә Ленин» һекајәсинин тәдриси шакирдләрин рәһбәрә мәһәббәт руһунда тәрбијә едилмәсинә, Ленинни өлмәз әмәлләрини даһа дәриндән өјрәнимәләринә көмәк етмәлидир.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН СПЕСИФИК ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Б. МУРАДОВ

педагожи елмләр һәмизәди

Һәр һансы фәнин тәдриси кејфијјәти кениш ичтямайјәтин, хүсусилә шакирдләрин фәни барәдә үмуми тәсәввүрдән, она бәсләнилән мүнасибәтдән чох асылдыр. Бу тәсәввүр вә мүнасибәт марағын әсасыны тәшкил едир. Мараг исә гавраманын, биллик газанмағын әзәли стимулудур. Бир гајда олараг, чәтин һесаб едилән фәһләр диггәт мәркәзиндә дурур, она даһа чох вахт вә әмәк сәрф едилир, асан сајылап фәһләр исә икинчи планда олур вә сәһни мәһимсәнилир.

Адәтән, әдәбијјат да асан фәһләр сырасына даһил едилир. Ајдындыр ки, фәнин өзү барәдә дүзкүн тәсәввүр олмадыгына көрә онун мәһимсәнилмәсинин кејфијјәти барәдәки фикир дә јанлыш олачаг. Елә бунун нәтичәсидир ки, зәиф шакирдләрин фикринчә, онлар һуманитар фәһләри, хүсусилә әдәбијјаты инсәбәтән јахшы гаврајырлар. Орта мәктәби ашагы гијмәтләрлә битирән мәзунларын филоложу факултәләрә даһил олмаг үчүн ахышмасы да белә сәһв мүлаһизә илә әлағдардыр. Һалбуки дәһиг фәһләри зәиф билән мәзунлар һәмин сәһдә мүвәффәгијјәт газаначагларына инанмырлар.

Етираф етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатын сәһвән асан фәһләр сырасына даһил едилмәси онун тәдрисинин кејфијјәтинин ашагы салап әсас сәбәбләрдән биридир. Әлиндә исә әдәбијјат нә өз маһијјәтинә, нә дә тәдрис планында тутдуғу мөвгејинә көрә јүнкүл фәни кими гијмәтләндирилә билмәз!

Индики шәрантлә әдәбијјат дәрсләринин кејфијјәтинин јүксәлтмәк үчүн вачиб шәртләрдән бири әдәбијјат фәһни ба-

рәдәки жанлыш тәсәввүрүи сәбәбини мүүжәнләшдириб ону арадан галдырмагдыр, әдәби биликләрин дә дәгиг елмләрә анд биликләр гәдәр чәтнин вә мүрәккәб олмасы һәгигәтнин һәм ичтиманјјәтә, һәм дә шакирдләрә тәлгин етмәкдир.

Әдәбијјатын асанлығы барәдә жанлыш тәсәввүрүи јаранмасынын сәбәбләрн чохдур. Булардан икисини хүсусилә гејл етмәк олар.

Биринчиси, әдәбијјат фәннини материалы илә шакирдләрн тез-тез растлашмасы нәтичәсиндә әдәби әсәрләрә гаршы мүүжән мә'нада иммунитет јараныр, беләликлә, әдәби әсәрләрә, үмумијјәтлә әдәбијјата мараг азалыр. Мә'лум олдуғу кими, ушаглар лап кичик јашларындан ше'рләрн, нагыллары, һекәјәләрн вә с. тез-тез динләјир, охујурлар. Мәктәб илләриндә әдәби материалларла тәмәс дәрәдән кәнарда да давам едир. Шакирдләр мәктәбдә әдәбијјаты өјрәнмәјә башларкән бу фәннин мөвзулары онлар үчүн јенилик олмур. Програма дахил едилмиш бәдни чәһәтдән зәиф әсәрләр, дәрсликләрдәки сәтһи, бә'зән долашыг изаһатлар, һабелә бир чох әдәбијјат мүүәллимләрини сөнүк, кејфијјәтсиз дәрсләрн шакирдләрн марагыны даһа да азалдыр, әдәбијјат фәнни барәдә онларын жанлыш тәсәввүрүнү мөһкәмләдир.

Икинчиси, дәрәдә әдәби мөвзунун охунуб мәнимсәнилмәси мүәсир елми-методик тәләбләрә чаваб вермәдијинә корә бә'зән мәктәбдә әдәби әсәрн өјрәнилмәси ади охучунун әсәри мүстәгил мүталиә етмәсиндән принцип вә мәзмунча фәргләнимир. Шакирдләр бә'зи елми, емоционал чәһәтләрн ајдылашдырылыб мәнимсәнилмәсини јалныз дәрәдә мүмкүн олдуғуну дәрк едиб дујмурлар.

Мөвчуд програм вә дәрсликләрдәки бир сыра мөвзуларн анд биликләрн мәнимсәмәк үчүн хүсуси мәшғәләләрә еһтијаж јохдур. Ади савады олап һәр кәс һәмни биликләрн чәтһилик чәкмәдән мүстәгил мәнимсәјә биләр. Доғрудур, сон заманлар програм вә дәрсликләр хејли дәјишдирилиб мүүжән дәрәчәдә тәкмилләшдирилмишдир. Бунула бәрабәр, шакирдләрдә әдәби мөвзулары елми-бәдни әсәсларла охујуб гаврамаг бачарыг вә вәрдишләрнн јаратмаг мәсәләси лазыми сәвијјәдә гаршы ја гојулуб һәлл едилмир. Програмын һәддән артыг јүкләнмәси, әдәби мөвзуларын изаһында сәтһилик вә соснологизм мејилләрн јенә дә өзүнү көстәрир.

Әдәбијјат вә әдәбијјатшүнаслыг даим ичкишаф едир. Бунула әлагәдар олараг јени, саһбаллы әсәрләр јараныр.

индијә гәдәр мә'лум олмајан јазычылар, әдәби һадисәләр ашкар едилиб ше'р олунур. Бир гајда олараг әдәбијјатын вә әдәбијјатшүнаслығын мүүһүм јениликләрнн шакирдләрә өјрәтмәк принципи әсәс көтүрүлүр. Лакин бәдни чәһәтдән нисбәтән зәиф, актуал олмајан мөвзуларын програмдан чыхарылмасы унудулур. Беләликлә, програм вә дәрсликләр, һабелә шакирдләрнн бејни лазымсыз биликләрлә һәддән артыг јүкләнир.

Шәрг халгларында белә бир мәсәл вар: «Әкәр биринә балыг версән, бир дәфә онун гарныны дојдурурсан, лакин балыг тутмагы өјрәтсән, онун һәмишә тох олмасыны тә'мин етмиш олурсан». Әдәбијјат дәрсләрини вәзифәси ајры-ајры мөвзулары шакирдләрә мәнимсәтмәклә мөһдудлашмамалыдыр. һәм дә мүүжән мөвзуларын өјрәнилмәси әсәсында һәр бир әдәби әсәри мүстәгил охујуб дүзкүн гијмәтләндирмәк бачарығыны шакирдләрә ашыламалыдыр. Бунун үчүн програма характерик мөвзулар дахил едилмәли, дәрсләрдә мүүжән әдәби әсәрләр дәриндән вә һәртәрәfli өјрәнилмәлидир. Мәктәбдә әдәбијјат тәдрисини маһијјәтини тәкчә өјрәнилмиш биликләрнн һәчми дејил, башлыча олараг биликләрн гаврамаг, мәнимсәмәк бачарығы, әдәби биликләрнн вә онларла бағлы һәјати тәәсүратлары дәрк олунмасы кејфијјәти, мүстәгил һалда бәдни әсәрдән әгли вә емоционал фајдаланма габилитәти тәшкил етмәлидир.

Әдәбијјат фәннинә мүәсир тәләбләр сәвијјәсиндән вә әдәби әсәрләрнн хүсусијјәтләриндән ирәли кәлән өлчүләрлә јанашдыгда, ајдын олур ки, бу фәнн, һәтта дәгиг елмләрә анд дәрсләрдән белә асан дејил, бәлкә дә чәтиндир. Буну сүбут етмәк үчүн әдәбијјат дәрсләрини бә'зи чәһәтләрнн нәзәрдән кечирмәк кифәјәтдир.

Әдәбијјат дәрсләри һәр шејдән әввәл мүрәккәб вә чох проблемлидир. Бу хүсусијјәт өјрәдилән материалларын зәнкнлијиндән вә «инчәлијиндән» ирәли кәлир. Әдәби мөвзуларын, демәк олар, һамысы чохчәһәтлидир. Мәсәлән, асан сајылан мөвзулардан биринә—С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринә диггәт јетирәк. Бу әсәри һәртәрәfli вә дәриндән өјрәтмәк үчүн ашағыдакы чәһәтләр ајдылашдырылмалы вә шакирдләрә мәнимсәдилмәлидир: 1) ше'рин јазылма тарихи; 2) мүүәллифин әсәрдә ифадә етдији мәзмун вә идеја; 3) чәтһи сөзләрнн изаһы; 4) ше'рин вәзини; 5) бәдни сөзләрнн изаһы вә онларда ифадә олунмуш емоционаларын шакирдләрә чатдырылмасы;

5. Сифарыш № 5695.

6) ше'рин ифадэли охунмасы; 7) ше'рин эзбэр өјрэнмәси; 8) әсәрин тәрбијәви вә тарихи әһәмијјәти.

Көрүндүјү кими, «Азәрбајчан» ше'рини јүксәк сәвијјәдә мәнимсәтмәк үчүн азы сәккиз мәсәлә ајдынлашдырылмалыдыр. Һәм дә бунларын һәр биринин өјрәдилмәси хејли пахта кәркин һисси, әгли әмәк тәләб едир. Тәкчә чәтин сөзләрин изаһы мәсәләсини көздән кечирәк. Тәчрүбә көстәрир ки, бешинчи синиф шакирдләри бу ше'рдә тәгрибән 13 сөзүн (фәғәт, өрпәк, нәһс, Бәһри-Хәзәр, јашылбаш сона, Елдар, чәјран, чүјүр, ојлаг, көһлән, јалман, дилбәр, үлкәр) ја лүғәви мә'насыны баша дүшмүр, јахуд да онларын үмуми мә'насыны билдирә һалда, мәти дахилиндәки мә'насыны дәрк едиб дүјмүрләр. Мәкәр 13 сөзүн мә'насыны садәчә олараг өјрәниб јадда сахламаг асан ишдирми? Јахуд ше'рин ифадэли охунмасына диггәт јетирәк. Бу мәсәләнин о гәдәр чәһәтләри вар ки... Охунун вәзинә ујғунлуғу, дурғу ишарәләринин гираәт заманы өз ифадәсини тапмасы, бәдин сөзләрин вә ифадәләрин хүсуси вурғу иладејилмәси, сөзүн, ифадәнин, бәдин мәзмунундан асылы олараг интонасијанын, оху авазынын дәјишилмәси вә саир. Мәкәр бунлары өјрәнмәк вә тәтбиг етмәк бачарығына јијәләшмәк асандырмы? Јухарыда садаладағымыз мәсәләләрин, демәк олар, һамысы бу чүр мүрәккәб вә чәтиндир.

Үмумијјәтлә, програмдакы һәр һансы мөвзунун бир неча мүнүм чәһәти вардыр. Һалбуки бир чох дикәр фәнләрә анд мөвзуларда белә чохпроблемлилик вә мүрәккәблик јохдур. Әбәттә, дәрсдә һәр һансы әдәби мөвзунун бүтүн проблемләрини нәзәрдән кечириб өјрәнмәк вачиб дејил. Буна имкан да јохдур. Лакин онлардан ән азы икиси, үчү дәриндән ајдынлашдырылыб гавранылмадыгда бәдин материал лазыми сәвијјәдә мәнимсәнилә билмәз вә әдәби әсәрләрин синифдә өјрәнилмәси ади охучунун мütалиәсиндән фәргләнмәз.

Әдәбијјат дәрсләринин чохчәһәтли вә мүрәккәб олмасыны тәсдиг едән башга сүбутлар да вар. Бу дәрсләрдә бир чох елм сәһәләринә, инсанын һәјат вә фәалијјәтинин бүтүн чәһәтләринә тохунулур. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсиндә сырф әдәби чәһәтләрдән әлавә чоғрафи (Бакы, Чәмбәрәкәнд, Узар Шәрг, Ермәникәнд, Шаумјан гәсәбәси), етнографик (папағлыг, туманлыг, дахма, тә'зијјә, чадра, патефон), пещә (доктор, кәнкан, компрессор, буруг устасы), тарихи-сијаси (Шаһ Аббас, ингилаб, игтисадийјат) вә саир мәфһумлар да вар ки, онларын бир чохунун дәрсдә изаһ

едилмәси зәруридир. Демәли, әдәбијјат дәрсләри јери кәлдикдә бир анлыға, бир нечә дәгигәлијә чоғрафија, тарих, етнографија вә с. дәрсинә чеврилмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләринин башга бир спесифик чәһәти онун мәдәнијјәт вә әхлаг дәрсләри олмасыдыр. Шүбһәсиз ки, бүтүн фәнләрә анд дәрсләрдә јери кәлдикчә адамларын характери, дүнјакөрүшү, давраныш вә рәфтары барәдә сөһбәт кедир, мәдәнијјәт вә әхлаг мәсәләләринә тохунулур. Лакин шакирдләрин әхлаг тәрбијәси јалныз әдәбијјат дәрсләринин гаршысында әсас вәзифә кими гојулур.

Әдәби әсәрләрдә һәјата вә адамларә мүнәсибәтин бүтүн аспектләри өз ифадәсини тапмышдыр. Бунлары гаврамаг, тәһлил едиб мүвафиг нәтичәләр чыхармаг јолу илә шакирдләрдә сијаси, етик, естетик һисс вә дүјғулар инкишаф етдирилир, онларда әхлаги нормалар формалашыр. Әдәби мөвзуларын өјрәнилмәси һәм ичтимаи, һәм дә шәхси дүјғу вә дүшүнчәләрин инкишафына тәкан верир. Шакирдләрин мә'нәви чәһәтдән һәр тәрәfli зәнкинләшмәсиндә мүнүм рол ојнајыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә тәрбијә иши әсасән әсәрдәки образларда, һадисә вә әһвалатларда ифадә олунмуш, онларә һопдурулмуш мә'нәви, әхлаги кејфијјәтләрин дүјулмасы, гавранылмасы јолу илә кетмәлидир. «Бир гајда олараг идеја, нәтичә, тенденсија, онун барәсиндә данышылмадан, вәзијјәт вә һәрәкәтин өзүндән доғмалыдыр» (Ф. Енкелс). Тәәссүф ки, бир чох һалларда (һәм програм вә дәрсликләрдә, һәм дә дәрсләрдә) бунун әвәзинә әсәрдәки мотивләрлә долајы јолларла бағлы олан, бә'зән исә әлагәси зәиф олан мәсәләләрә, дидактик сөһбәтләрә кениш јер верилир. Беләликлә, ән күчлү тәрбијә васитәси олан бәдин гаврама просесинин ролу азалыб нечә енир, дәрсләр гуру нәсиһәтчилијә чеврилир.

Әдәбијјат дәрсләрини башга дәрсләрдән фәргләндирән спесифик хүсусијјәтләрдән бири дә будур ки, бу дәрсләрдә һисс илә фикир, мәнтиги мүнәкимә илә бәдин тәфәккүр ејни дәрәчәдә рол ојнајыр. Јахшы әдәбијјат дәрсләри «ағыл вә гәлбин јекдил иттифагындан» ибарәтдир.

Дикәр фәнләрә (ријазийјат, кимја, һәндәсә, чоғрафија вә саир) анд дәрсләрдә мәнтиги тәфәккүр, әгли әмәлијјатлар әсас јер тутур. Биликләр тәһлил, мүгајисә, үмумиләшдирмә јолу илә газанылыр, јалныз мүстәсна һалларда бәдин тәфәккүр иштирак едир. Һәмин дәрсләрдә емоционалыг, шакирдләрдә һисс вә дүјғулар јарадылмасы елми, мәнтиги гајдаларын дәһа

ловгалыг, иңлэкэрлик вэ с. чәһәтләри баиғаларының давраныш вэ мүнәсибәтләриндә асанлыгла мүүјјәнләшдириб иф. ша едирләр.

Коммунист садәлик вэ тәвазөкарлығы бүгүн нәчиб инсани сифәтләрлә әлагәдардыр. Демәли, әсил садә вэ тәвазөкар адамын мүнәсибәт вэ давранышында һеч вахт гејри-инсани сифәтләрин бүрузә верилмәсини мүшаһидә етмәк олмаз.

Совет әдәбијјаты өз јүксәк идејалы әсәрләри илә коммунизм гуручуларының һәјат дәрслији олмушдур. Бәдин әдәбијјат ичтимаи һәјатын күзкүсүдүр. Инсанларда олан бүтүн әхлағи кејфијјәтләр һәмин күзкүдә бәдин сурәтләр васитәсилә, рәнкарәнк бәдин бојаларла өз әксини тапыр. Кәнч охучу иә әхлағи кејфијјәтләрин һансының јахшы, фајдалы, һансының јарарсыз олдуғуну мүүјјәнләшдирир вэ нәчиб инсани сифәтләри мәнимсәјир. Бәдин әдәбијјат инсанларын ағлыны да, гәлбини дә инкишаф етдирир. О, инсанлар арасында достлуг вэ меһрибанлығын јараныб мөһкәмләнмәсинә, адамларын һәјат вэ чәмијјәт һағгындакы тәсәвүрләринин кенншләнмәсинә, онларын мә'нәви чәһәтдән тәкмилләшиб инкишаф етмәсинә күчлү тә'сир едир.

Шакирдләрин садәлик вэ тәвазөкарлығы руһунда тәрбијә едилмәсиндә дәрсин педагожи вэ психоложи чәһәтдән дүзкүн тәшкил едилмәсинин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Әкәр дәрс дүзкүн тәшкил едиләрсә вә һәмин дәрси көзәл педагожи мә'рифәтә вэ етикаја саһиб олан биликли мүүәллим апарырса, онда, о, сөзсүз, истәр тә'лим вэ истәрсә дә тәрбијә саһәсиндә гаршысына гојдуғу мәгсәдә наил олур. Дәрсин кедишиндә мүүәллим шакирдләрин фәаллығына наил олмалы вә дәрсин тәләбинә ујғун дидактик принципләрә әмәл етмәлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр садәлик вэ тәвазөкарлығы һағгында анлајышы дүшүнчәли сурәтдә мәнимсәјәндә, онларда бу кејфијјәтләрә даир әгидәнин тәшәккүл етмәси үчүн лазыми инам јаратмағ асанлашыр. Мүүәллим шакирдләри елә тәрбијә етмәлидир ки, онлар өзләрини коллективдән ајры, коллективдән јүксәк тутмасынлар, шакирдләр һәмишә өзләрини коллективин ади бир үзвү һесаб етмәклә коллектив үчүн јахшы бир јолдаш олсунлар.

Дәрсликләрдә олан нағыллар, дастанлар, ашығ гошмалары, аталар сөзләри, тапмачалар, бајатылар вә лајлалар шакирдләрин садәлик вэ тәвазөкарлығы тәрбијәси үчүн ән гијмәтли материаллардыр. «Короғлу», «Гачағ Нәби» дастапла-

рының тәдриси заманы Короғлуун, Гачағ Нәбинин вә онларын икид јолдашларының садәлик вэ тәвазөкарлығыни шакирдләрә ашыламағ бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Шакирдләри баша салмағ лазымдыр ки, садә вэ тәвазөкар адамлар халғ јолунда, чәмијјәт вэ коллектив јолунда мубаризә апарырлар.

«Короғлу» дастанындакы икиүзлү, јалтағ кечәл һәмзә Короғлуу алдадыб, она хәјәнәт едәрәк Гыраты оғурлајыр. Мүүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, Короғлу ел јолунда, елин хејри үчүн вурушуб мубаризә апарлығы һалда, кечәл һәмзә өз хејрини, өз мәнәфејини күдүр. О, Гыраты оғурлајыб һәсән Пашаја апармагла онун кичик гызы Сона ханымла евләнмәк вә пәтичәдә бөјүк мәнсәб, дәвләт саһиб олмағ үмидиндәдир.

Кечәл һәмзәләрини јарамаз, горхағ, ләјагәтсиз бир адам олдуғларыны бир даһа сүбут етмәк үчүн ашығ Хәстә Гасымын «Јахшыдыр» гошмасындан ушағларын өјрәндикләри «Јахшы икид јаман етмәз адыны, чүнки јаман аддан өлүм јахшыдыр» мисрасыны онлара хатырлатмағ олар.

Тәрбијәви ишин бу чүр тәшкил едилмәси шакирдләрдә јалтағлығы, икиүзлүлүјә, сахта садәлик вэ тәвазөкарлығы гаршы нифрәт һисси јаратдығы кими, онларда ејни заманда доғручулуг, дүзлүк, садәлик, тәвазөкарлығы, мәрдлик, әдәләтли олмағ кими кејфијјәтләрин дә тәшәккүл тапмасына зәмин јарадыр.

Нахчыван шәһәр 7 нөмрәли орта мәктәбин Vб сивфиндә дпнләдијимиз ачығ дәрсдә әдәбијјат мүүәллими Емлисә Әлијева «Лајлалар» мөвзусуну марагла өјрәтди. О, ананын өз көрпәсини бөјүтмәсини, оғул вә гызларының анаја еһтирамыны, көмәјини дәрсдә мүхтәлиф шәкилләр вә рәсмләр васитәсилә нүмајиш етдирди. Ана вә лајлаја аид маһнылардан парчаларын патефонда сәсләнмәси дә дәрсин чанлы вә марағлы кечмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрди.

Мүүәллимин суалларына верилән чаваблардан ајдын олду ки, шакирдләр ата-аналарына, гоһум-гардашларына һөрмәт вә көмәк етмәјә борчлу олдуғларыны баша дүшүбләр. Мүүәллим бунунла кифајәтләнмәди. О, шакирдләри коллективә, халға, чәмијјәтимизә һөрмәт вә көмәк етмәјә, чәмијјәт хејринә ишләмәјә вә бу саһәдә онларын үзәринә дүшән вәзифәнин јеринә јетирилмәсинин шәрәfli вә зәрури олмасыны да дәрк етмәләрини гаршыја мәгсәд гојду. Буна көрә дә Емлисә мүүәллим кечән дәрсдә ушағларын өјрәндикләри:

Боотан окдин көздө бар,
Көтүр белин прха вар,
Сасина сас верможо
Ел кими бир прха вар.

Өзгөчөсүнө жеткен хатырлатды. Мүөллимин чокдижи мисал-
лардан сонра шакирдлер дорж етдилер ки, онлар так дежил-
дер, онларын ел кими, совет халглары кими прхасы вар.

Коллективне, ело, чомижото олан моһоббети даһа да пр-
тырмаг ва моһкомлотмок үчүн мүөллим, «Ел күчү, сел күчү»,
«Төк алдан сас чыхмаз», «Бирлик нарада, дирлик орада» ва
с. аталар сөзлөрүнн да шакирдлөро сөйлөтди. Сонра Емлес
мүөллим: «Сиз на чүр адамлары севирииниз?» суалына бела
чааб алды: «Биз өз жолдашыны, өз коллективини севан,
адамларла бирликде чалышан, өзүнү һеч кесден жүксөк тут-
мажан, өзүнү өймөжөн, ловгаланмажан, жолдашынын көдөрине
шөрик олан сөмими, меһрибан адамлары севирик». «Бела
адамлары биз на чүр адамлар адландырырыг?» суалына ие
шакирдлөрүн бердиклери чаваблардан көрүндү ки, онларда
сада ва төвазөкар адам һагда мүөжөн тасөввүр жаранмыш-
дыр. Шакирдлөрүн сөйлөдиклери «Агач бар кәтирдикча ба-
шыны ашагы дикер», «Садәлик инсанын бәзәжидир», «Чајда
су чох оlanda лал ахар», «Бөјүжө һөрмөт етмөк вачибдир»,
«Икидин жарашыгы төвазөкарлыгыдыр», «Өзүнү бөјүк көстө-
рән эелинде балачадыр» ва с. аталар сөзлери садәлик ва тө-
вазөкарлыг һагда жаранан тасөввүрү бир даһа моһкомлотди.

Мәтинн мәзмуну ва мәфкурәви тәһлили заманы шакирд-
лөро хатырлатмаг лазымдыр ки, егонстлик, ловгалыг, кобуд-
луг, жалтаглыг, жалтаглыгын анасы олан шөһрәтирәстлик ва
с. бунлар кими ејбәчәрләшмиш гејри-инсани сифәтләр бизе
кечмишдән—капитализм чәмијјәтиндән мирас галмышдыр.
Габагчыл мүөллимләр һәр һансы бир инсани сифәти ашыла-
маг ишини башга мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрлә әлагәдар
жеринә јетириләр. Елә олур ки, бәзән шакирд садәлик ва
төвазөкарлыгын хејирли олдугуну билир, лакин өз даврамыш
ва рәфтарында она әмәл етмир. Она көрә да мүөллим
чалышмалыдыр ки, шакирда ашыланан садәлик ва төвазөкар-
лыг анлајышы мүтләг һәјатла әлагәләндирилсин. Бунун үчүн
һәтта хүсуи шәрант јаратмаг ва шакирдләрүн садәлик, төва-
зөкарлыг һаггында алдыгы билији на чүр тәтбиг етмәсин,
јәни өзүнү нә чүр апармасыны јохламаг да јахшы нәтичә пе-
рир. Шакирдләрүн садәлик ва төвазөкарлыг тәрбијәси комму-

нист идејалылыгы, коммунист дүниәкөрүшү илә да сых әлаге-
ләндирилмөлидир. Мүөллим чалышмалыдыр ки, шакирдләрүн
тәрбијәси, хүсуенлә садәлик ва төвазөкарлыг тәрбијәси, һәм-
инә онларда итнемарчы синифлөро гаршы инфрәт һисси ојат-
магын вәһидәтдә кетсин. Нахчыван шәһәр 7 №-ли орта мә-
табни әдәбијјәт мүөллими Вәлијәддин Әлијев С. С. Ахун-
довун «Гарача гыз» һекајәсини тәдрис едәркәи ловгалыгын,
әдаләтсизлик ва рәһмензелијин итнемарчы бәјләро хис олду-
гуну гејд едир. Һәмни һекајәдә ејни заманда јохул ва саниб-
сиз ушагларын ингилабдан әввәлки ачынычылыг вәзијјәти да
өз әкенин тапмышдыр.

Вәлијәддин мүөллим дәрәс «Гарача гыз» кино-фильмин
мүзакирәси илә башлады. (Һәмни фильм кечән дәрәсдә иүма-
јин етдирилмиши). 7-8 дәгигә чәкәи бу мүзакирәлә мүөл-
лим фильмин шакирдлөро на дәрәсдә тәсир багышладыгыны
мүөјјәләншдирди. Ејни заманда о, ингилабдан әввәлки ушаг-
ларын агыр һәјат тәрзиндән бәһе едән башга таныш әсәрләр
да хатырлатды ва ашагыдакы суалларла шакирдлөро мүра-
чәт етди:

1. «Гарача гыз» һекајәсиндә иштирик едәиләрдән һан-
сылары егонет, ловга, рәһменз ва зүлмкардыр?

2. Пәричәһан ханымын ловгалыгыны, өзүнү јохсуллардан
јүксөк тутмасыны сиз нәдә көрүрәүнүз?

3. Пәричәһан ханымын рәһмензелији, зүлмкарлыгы һе-
кајәдә нәчә тәсвир едилир?

4. На үчүн Пәричәһан ханым Агча ханымы Гарача гыз-
ла дост әлмага, бирликдә көзиб-доланмага гејмурду?

5. Гарача гыз һансы көзәл кејфијјәтләрә маликдар?

6. Ушаглар өлкөминдә јетим ушаглара көстәрилә-
гајгы һаггында на дејә биләреиниз?

Мүөллимин суалларына шакирдләрүн бердиклери чаваб-
лардан вјдын олду ки, синифдә олан 37 нәфәр шакирдин һәм-
мысы ловга ва рәһменз итнемарчылара инфрәт едир, Гарача
гызә иеә дәрүн моһоббәт бәсләјирләр. Бу моһоббәтин јаран-
масына сәбәб онун сәмимелији, сәдагәти, садәлији, төвазө-
карлыгыдыр. О, өзү зәһәрләнирәсә да јолдашыны, севимли
досту Агча ханымы хиләс едир.

Мүөллим дәрәс јекунләшдыраркән гејд етди ки, өз әмәл-
ләрн илә халга зөрөр вуран, өзүнү башгаларындан јүксөк
тутан рәһменз, ловга адамлар һәмнишә халг тәрәфиндән инф-
рәтлә гаршыландыгы һалда, хејирхәһ, инсанирәвәр, сада ва

төвзөкар аламлар исә һәмшә халгын севимлиси олмушлар «Гарача гыз» һекајәсинин бөјүк һиссләрлә зәнкин мазмунуи мәнмисәјән шакирдләр Гарача гызы севир, Пәричаһан, Јусәб кимләринә исә нифрәт едирләр.

Шакирдләрн дәрсдә садалик вә төвзөкарлыг барәсиндә аддыглары тәсәввүрү мөһкәмләтмәк, ловғалыг, өзүнү өјмәк кими гејри-инсана сифәтләрн исә ләғв едилмәсини сүрәтләндирмәк мәгсәдилә мұаллим јухарыда гејд етдијимиз суалара чаваб јазмағы езә тапшырды.

Тәлим-тәрбијәнин кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн илк нөзбәдә дәрсин гурулушуна, онун апарылмасына хүсуси диһтәт јетирмәк лазымдыр. Габагчыл мұаллимләрн тәчрүбәси кестәрир кн. мұаллим дәрсдә шакирдн идрәк фәалијјәтиниз инкишафына, тәдрис ишинин дүзкүн бөлүшдүрүлүб, һәр дегигәдән сәмәрәли истифадә едилмәсинә, тәлимлә тәрбијәнин сых алагәләндирилмәси вә фәиләрарасы алагәнин тәшкилине, дәрсдә әјани вәсәитн вә техники вәсәитләрн тәтбиғинә, елма биллик вә әхлаги анлајышын шакирдләр тәрәфиндән дүшүнчәли сүрәтдә мәнмисәвилмәси вә буиларын һәјәтлә алагәләндирилмәсинә дөврүн тәләби нөгтеји-нөзәриндән чидди фикир верәрсә, тәлим-тәрбијәнин кејфијјәти дә јүксәләр.

ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЕКРАН ВӘСИТӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ ЕТМӘЈӘ ДАИР

Нәриман ОРУЧӘЛИЈЕВ
Нахчыван Педагожи Институтунун мұаллиси

Артыг сүбүт едилмишдир ки, әјәнилијли инкишаф етмиш формасы олан техники тәлим вәсәитинин тәтбиғи әдәбијат дәрсләриндә гаршыја чыхан чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн реал имканлар јарадыр.

Техники тәлим вәсәити объектив һәјәт шәрантини синифдә шакирдләрн көзү гаршысында нүмајиш етдирмәјә, сәнәт әсәрләринин сирләрини ачмаға, объектив ганунаујғувлутлары сүбүт етмәјә имкан јарадыр.

Әдәбијат дәрсләриндә тәтбиғ олуиан техники тәлим вәсәитинин бир нөвү дә экран вәсәитидир. Экран вәсәити мазмунуна, техники хүсусијјәтләринә вә дидактик имканларына көрә ики група бөлүнүр:

1. Визуал вәсәит. Визуал сөзү латынча висуалис сөзүндән олуб, мәнасы көрмә демәкдир. Бу, экран вәсәитинин сәссиз нөвүдүр. Бурада анчаг көрмә органы фәалијјәт кестәрир. Визуал техники дидактик вәсәитини нөвләри ашағыдакылардыр:

- 1) Епифилмләр.
- 2) Диапозитивләр.
- 3) Диафилмләр
- 4) Сәссиз тәдрис, сәнәдли, елми-күтләви, хроникал вә бәдни филмләр.

2. Аудиовизуал вәсәит. Аудиовизуал сөзү латынча аудио— ешидирәм вә видео—көрүрәм сөзләринин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Бу вәсәитә акустик визуал вәсәит дә дејилдир.

Аудиовизуал вэсаитин эсас дидактик үстүнлүгү ондадыр ки, көрмө органлары илэ ешитмэ органлары ејин вахта фэалиј-јэт көстөрир.

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олуан аудиовизуал техники дидактик вэсаитин нөвләри исә ашағыдакылардан ибә рәтдир:

- 1) Сәсләндирилмиш епифилмләр.
- 2) Сәсләндирилмиш диапозитивләр.
- 3) Сәсләндирилмиш диафилмләр.
- 4) Сәсли тәдрис, сәнәдли, елми-күтләви, хрошкәл вә бәдди филмләр.
- 5) Телевизија верилишләри.
- 6) Видеомәгнитафон јазылары.

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олуан экран вэсаитинин бир нөвү тәсвир олуан чисим вә һадисәләри статик һалда һәрәкәтсиз, диқәр нөвү исә динамик һалда—һәрәкәтдә нүмајиш етдирир.

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олуан кино-филмләр диқәр экран вэсаитиндән бир сыра дидактик үстүнлүкләри илэ фәргләнир.

Кино-филмин аз вахт ичәрисиндә шақирдләрә чох мәлу-мәт вә билик вермәк имканы хусусилә бөјүкдүр.

Кино-филмин көмәји илэ шақирдләр мүрәккәб һәјат процесләрини, лирик сәһнәләри, әдәби гәһрәманларын һәјат јолу-ну, мүәллифләрин иш лабораторијаларыны динамик һалда визуал јолда мүшаһидә едә билир, тәһлил-тәркиб апарыб, дүрүст әгли нәтичәләр чыхармағы бачарырлар.

Мүәллим кино-филмин көмәји илэ бөјүк әдәби мәчлисләри, әдәбијјат музејләрини, театр сәһнәләрини, ајры-ајры әдәби гәһрәманлары, образлар галерејасыны синиф отағына кәтирә билир вә шақирдләрин көзү өнүндә нүмајиш етдирир. Әдәбијјат тәдриси процесиндә синифдә кечилән әдәби әсәрләр үзрә чәкилмиш бәдди филмләрә бахыш тәшкил едилмәси, тәдрисин сәмәрәлилијини хејли артырыр.

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олуан экран вэситәләриндән данышаркән телевизија верилишләринин дә дидактик үстүнлүкләрини гејд етмәк вачибдир. Мави экран мадди ала-мә, биликләр сәлтәнәтинә ачылмыш елә бир сәһирли пәнчәрәдир ки, ону һеч бир вэсаит әвәз едә билмәз. Бу пәнчәрәдән дүнјанын һәр јерини: әлчатмаз объектләри, мүрәккәб һәјат

просесләрини, микроаләмләри, микроәјишимәләри мүшаһидә етмәк олур.

Телевизија верилишләри башга экран вэсаитиндән фәргли олараг һәр һансы бир һадисәни, әһвалаты баш вердији вахта да көрмәјә имкан јарадыр.

Техники тәһлим вэсаитинин тәтбиги мүәллимдән бир сыра техники биликләрә јијәләнмәји тәләб етдији һалда, телевизија верилишләриндән истифадә заманы буна еһтијач јохдур.

Телевизија верилишләриндән истифадәнин бир үстүнлү-јү дә ондадыр ки, мүәллими бир сыра тәшкиләти һазырлыг ишләриндән, бә'зән дә верилишини кедиши заманы изаһат вер-мәк ишиндән азад едир.

Апарылан тәдгигатлар вә мүшаһидәләр заманы мүәјјән едилмишдир ки, экран вэсаитинин һәр һансы бир нөвүндән әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едиләркән мүәллим бир сыра чидди һазырлыг ишләри апармалыдыр. Чүнки чидди һазырлыг иши апарылмадыгда һеч вахт лазыми нәтичәни әлдә етмәк мүмкүн олмур.

Әдәбијјат дәрсләриндә экран вэсаитиндән сәмәрәли исти-фадә етмәк үчүн һазырлыг ишини ики мәрһәләдә апармаг ла-зымдыр.

1) Дәрс илинин вә һәр рүбүн әввәлиндә апарылан һазыр-лыг ишләри.

2) Нөвбәти дәрсә һазырлыг заманы көрүләчәк ишләр.

Һәлә дәрс илинин әввәлиндә рајон халг маариф шө'бәси јанындакы филмотекада мәктәбдә олан техники ди-дактик вэсаитин дәгиг сијаһысы әлдә едилмәлидир. Мөвчуд техники дидактик вэсаити ајры-ајры синифләр вә фәнләр үзрә групплашдырмалы вә сијаһысы мүәллимләр отағында көр-кәмли јердән асылмалыдыр.

Дәрс илинин вә еләчә дә рүбләрин әввәлиндә мүәллимләр програмлары вә синифдәнкәнар тәдбирләрин планыны һазыр-лајаркән һәмсин сијаһыдан истифадә едәрәк, нәзәрдә тутулан мөвзунун тәдриси заманы һансы техники вэсаитдән истифадә едәчәјини програмда вә ја планда гејд етмәлидир.

Буунла јанашы, һәр бир әдәбијјат мүәллими нөвбәти дәрсә һазырлашаркән илк нөвбәдә истифадә едәчәји епифилмин, диапозитивин, диафилмин вә ја кино-филмин мәзмуну вә гуру-лушу илэ әтрафлы таныш олмаг үчүн, синфә кәлмәмишдән әввәл, онлары нүмајиш етдириб бахмалыдыр. Мүәллим ди-дактик материалын мәзмуну вә гурулушу илэ таныш олдуғ-

дан сонра күндәлик план һазырламалыдыр. Планда ашагы-дакылар жыгчам формада әкс олунмалыдыр.

- 1) Нүмајишдән әввәл мұәллимин дејәчәји кириш сөзү.
- 2) Нүмајиш заманы мұәллимин апарачағы изаһат иши.
- 3) Нүмајишдән сонра апарылачаг јекуи мұсаһибәсинин суаллары.

Визуал вәсантин һәр һансы бир нөвүндән истифадә едәркән кириш сөзүндә әсас мәгсәд шакирдләрдә нүмајиш еттириләчәк вәсантә мараг ојатмаг вә онларын диггәтини истигәмәтләндирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Шакирдләрин даһа мәгсәдли мұшаһидә апармаларыны тәмин етмәк, онларын диггәтини әсас объектләр үзәринә јөнәлтмәк мәгсәди илә мұшаһидә планы вә јахуд да нүмајишдән сонра апарылачаг јекуи мұсаһибәсинин суалларыны да јаздырмаг мәгсәдә мұвафигдир. Кириш сөзү гыса вә ајдын олмалыдыр.

Нүмајиш заманы мұәллимин апарачағы изаһат ишләриндә планда гејд етмәлидир. Бу изаһат иши экранда нүмајиш еттирилә-еттирилә апарылыр. Бәзи һалларда мұәллимин мәсләһәт көрдүјү јердә нүмајиши дајандырыб, изаһат верә биләр.

Епифилмләрдән, диапозитивләрдән, диафилмләрдән вә сәссиз филмләрдән истифадә едәркән мұәллимин изаһаты даһа кениш вә даһа мәзмунлу олмалыдыр. Сәсли филмләрин нүмајиши заманы узун-узаны изаһат еттијач јохдур. Чүнки сәсли филмләрдә кадрлар мәтнин охунушу вә мусиги фрагментләри вәситәси илә мұшајиәт едилир.

Епифилмдән вә диапозитивдән истифадә

Әдәбијјат дәрсләриндә истифадә олунан визуал дидактик вәсантдән ән асан тәтбиг олунаны епифилмләрдир. Чүнки епифилмин мұәллимин шакирдләрин көмәји илә дә һазырлаја биләр. Бунун үчүн һәр һансы бир мөвзуја анд шәкил вә пәлүстрасијалар топланылыр; мұәјјән дидактик вә хронологик ардычылыгга нөмрәләнир; 14 см ениндә лентварн қағызла үзәринә јапышдырылыр. Бу шәкилләри елә кәсмәк ләзимдыр ки, өлчүсү 14x14 см-дән артыг олмасын. Сонра һәммин лент гармонварн бүкүлмәлидир. Буна һәм епифилм, һәм дә епидет дејилир.

Диапозитивләри дә мұәллимин өзү һазырлаја биләр. Истәр епифилмләр, истәрсә дә диапозитивләр сүжетли вә сүжетсиз ола биләр.

Биз Нахчыван рајонунун Чәһри кәнд орта мәктәбиндә епифилмдән истифадә едәрәк експеримент апардыг.

X синифдә С. Вурғунун «Вагиф» пјесини тәдрис едәркән 12 кадрдан ибарәт һазырладығымыз «С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин композисијасы» адлы епифилмдән истифадә етдик.

Мөвзу С. Вурғунун «Вагиф» пјесинин тәһлили иди. Һәммин мөвзуну X а синифиндә (экспериментал синифдә) епифилмдән истифадә етмәклә, X б синифиндә (контрол синифдә) исә ән'әнәви үсулла—мұһазирә үсулу илә тәдрис етдик.

Мұәллимин әсәрин експозисијасыны (бәдни мұгәддимәсини) шакирдләрә даһа ајдын баша салмаг үчүн биринчи пәрдәдә Курун саһилиндәки бир кәнддә Видадинин евиндә Вагифлә Видадинин сөһбәтини көстәрән кадрлар епидиаскоп вәситәси илә экранда әкс етдирди вә бу кадр үзрә мұсаһибә апарды.

Әсәрин завјазкасыны (бағланышыны) шакирдләрә тапдырмаг вә изаһ етмәк үчүн мұәллимин тој мәчлисиндә Вагифин Ибраһим ханла тоггушмасыны көстәрән кадрлар экранда әкс етдирди. Шакирдләр экранда Вагифлә Ибраһим хан арасында кедән мұбаһисәни онларын харичи көркәминдән, үзләринин мимикасындан, кечирдији һиссләрдән дуја билирләр. Онлар кәләчәк мұнағишәләрдән хәбәр верән бу сәһнәни һәм визуал, һәм дә акустик јолла мұшаһидә едиләр.

Композисијанын әсас үнсүрләриндән бири олан һадисәләрин инкишаф хәттинин шакирдләр чәтин јадда саһајырлар. Зәиф охујан шакирдләр бу саһәдә хүсуси чәтинлик чәкирләр. Епифилмләрдән истифадә етдикдә бу иш хејли асанлашыр. Мұәллимин бунун үчүн Ибраһим ханын јухусуну, Вагифин Гачара мәктуб јазмасыны, Вагифин евини, Хураманын алданмасыны, Гачарын гәраркаһыны, күрчү әсирләрини, Гачарын өз тәләјиндән шикајәтини, Вагифин досту Елдарын дәстәсини, Гачарын Гарабаға кәлмәсини, Шуша галасында Гачарын кеф мәчлисини көстәрән кадрлар экранда нүмајиш етдирмәклә һадисәләрин инкишаф хәтти һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәвүр јарада билди.

Мұәллимин әсәрдә зиддијјәтләрин кәскинләшдији, кулминасија нөгтәсини шакирдләрин нәзәринә даһа габарыг формада чатдырмаг үчүн Гачарла Видадинин гаршылашдығы вә Вагифин зиндана апарылмасыны көстәрән кадрлар экранда нүмајиш етдирди.

Эсэрини развјазкасыны (ачылышыны) шакирдлэрэ өјрэт-мэк мөгсәди илэ мүэллим Вагифин эиндандан вә өлүмдән азад олунамасыны нүмајиш етдирән кадры экранда көстәрди.

Нәһажәт, мүэллим эсэрини финалыны (сонуну) даһа ајдын нәзәрә чарпдырмаг үчүн Гачарын өлдүрүлмәсини көстәрән кадры да экранда нүмајиш етдирди.

Бу експерименти Нахчыван рајонунун Дидивар кәнд ор-та мәктәбиндә апардыг. Һәмни експеримент вә мүшаһидәләр нәтичәсиндә ајдын олду ки, пјесини гурулушуну бу јолла тәһ-лил етдикдә эсәрдә тәсвир олуна эсас идејаны—харичи дүш-мәнләрә гаршы мүбаризә идејасыны, мүәллифин јаратдыгы фачиәли вә комик һаллары, долғун һадисәләри вә мүкәммәл характерләри, С. Вурғун сәнәтинин гүдрәтинин шакирдләр даһа дәриндән өјрәнир, эсәр һаггында мүстәгил фикир сөјлә-мәји вә газандыглары биликләри узун мүддәт һафизәләриндә сахлаја билирләр.

Диафилмләрдән истифадә.

Диафилмләр бир вә ја бир нечә һиссәдән ибарәт олур. һәр һиссәдә ән азы 20—40 вә ән чоху 50—60 кадр ола биләр.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәлим просесиндә диафилмдән сә-мәрәли истифадә етмәк үчүн бир дәрсдә кадрларын һамасын-дан дејил, бир нечәсиндән истифадә етмәк даһа әлверишли олур. Мүәллим диафилмдән истифадә етмәк үчүн сечдији кадрларын нөмрәсини планда гејд едир вә дәрс заманы чәтти-лик чәкмәдән һәмни кадрлар үзәриндә дајаныр. Һәләлик Азәр-бајчан әдәбијјатына аид мәркәзләшдирилмиш јолла диафилм һазырланмамышдыр. Лакин Азәрбајчан ДЕТПИ-нин техни-ки вәсайт вә програмлашмыш тәлим проблемләрини өјрәнән експериментал лабораторијанын «Пионер» диафилм сту-дијасында Р. О. Очаговун һазырладыгы диафилм диггәтә ла-јигдир. Бу диафилм ики һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә-дә драматургун һәјатындан, икинчи һиссәдә исә јарадычылы-гындан бәһс олунур. Диафилмин биринчи һиссәси 18, икинчи һиссәси исә 45 кадрдан ибарәтдир.

Бу диафилмин мәзмуну вә гурулушу еләдир ки, ондан V синифдә Ч. Чаббарлынын һәјаты һаггында очерки вә «1905-чи илдә» пјесиндән биринчи шәкли тәдрис едәркән, VI синифдә Ч. Чаббарлынын «Фирузә» һекајәсини тәдрис едәркән, VII синифдә «Севил» пјесини кечәркән, X синифдә Ч. Чаббарлы-нын һәјат вә јарадычылығыны, «Алмаз» вә «1905-чи илдә»

эсәрләрини тәдрис едәркән вә диһәр синифдә харич мәшғәлә-ләр апараркән истифадә етмәк олур.

Биз бу ил Нахчыван рајонунун Дидивар кәнд орта вә Нах-чыван шәһәриндәки интернат мәктәбин X синифләриндә Ч. Чаббарлынын һәјатыны, јарадычылығыны, «Алмаз» вә «1905-чи илдә» пјесләрини тәдрис едәркән һәмни диафилмдән истифадә етдик.

Ч. Чаббарлынын фәрәһсиз кечән ушаглыг илләрини, мә'-налы һәјатыны көстәрән кадрлары шакирдләр бөјүк марагла мүшаһидә едирдиләр.

Экранда Чәфәрин анадан олдуғу вә ушаглыг илләрини кечирдији көһнә Хызы кәнди көрүнүр. Сонра бу кадры бөјүк сәнәткәрын доғулдуғу ев әвәз едир. Шакирдләрдә Чәфәрин ушаглыг илләри һаггында синимәз хатирәләр јарадан кадр-лардан бири бешинчи кадрдыр. Бу кадрда Шаһбикәнин чәрәк биширмәси вә балача Чәфәрин анасынын биширдији чәрәји базарда сатаркән јазычы А. Шаиглә растлашмасы вә онунла таныш олмасы тәсвир олунур.

Диафилмдә Чәфәрин мәктәб илләри, мүәллимләри, эсәр-ләрини чап етдирдији «Бабаји-Әмир» вә «Мәктәб» журналла-ры, илк драм эсәрләри, «Коммунист» гәзетиндә әмәкдашлыг етмәси, тәрчүмәләри, ССРИ Јазычылар Иттифагынын гурул-тајында иштиракы, гурултајдакы чыхышы, достларындан вә иш јолдашларындан А. А. Туганов, Р. Тәһмасиб, Ә. Н. Вәзирев, И. Һидајәтзадә, аилә үзвләри вә с. һаггында мараглы вә мәз-мунлу кадрлар мөвзунун әтрафлы вә мөһкәм мәнимсәдилмәси үчүн мүәллимин дидактик имканларыны хејли артырды. Би-ринчи һиссәнин сон кадры Низами музејинин фасадыны әкс етдирир. Азәрбајчанын көркәмли сәнәткәрлары арасында Ч. Чаббарлынын да һејкәли әзәмәтлә учалыр.

Ч. Чаббарлынын јарадычылығындан бәһс едән диафил-мин икинчи һиссәси «Солғун чичәкләр» эсәринә аид 4 кадр, «Ајдын» пјесиндән ики кадр, «Огтај Елоғлу» эсәриндән 2 кадр, «Од кәлини» фачиәсиндән 5 кадр, «Севил» пјесиндән 6 кадр, «Алмаз» эсәриндән 4 кадр, «1905-чи илдә» пјесиндән 7 кадр, «Јашар» пјесиндән 3 кадр, «Дөнүш» эсәриндән 2 кадр верилмишдир.

Диафилмдә Ч. Чаббарлынын «Аслан вә Фәрһад», «Мәнсур вә Ситарә», «Алтуи һејкәл»; гадын азадлығы мәсәләләриндән бәһс едән «Күлзәр», «Диларә», «Дилбәр», «Күләр» вә «Фирузә» эсәрләринә аид дә мараглы кадрлар вардыр.

6. Сифариш № 5695.

Биз Ч. Чаббарлынын һәјатыны, јарадычылығыны во ајры-ајры әсәрләрини тәдрис едәркән бу диафильми мүвафиг кадрларыннан истифадә етдик. Јекуи мәшғәләсиндә исә диафильмин һәм биринчи, һәм дә икинчи һиссәсини кадрларыннан истифадә олуиу.

Апардығымыз мушаһидәләр кәстәрди ки, диафильмләрин тәтбиги илә апарылан әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүстәгиллији вә фәаллығы тәмин олуиур, онлар экранда көрдүкләри объектләр үзәриндә визуал мушаһидә апарараг мүәллимин изаһатыны динләјир, тәһлил-тәркиб әмәлијјаты апарыр вә дүрүст әгли нәтичәләр чыхарырлар.

Кино-фильмләрдән истифадә

Тәлим просесиндә, о чүмләдән дә әдәбијјат тәдриси просесиндә тәтбиг олунан экран вәсаитини ән бөјүк дидактик имкана малик оланы кино-фильмләрдир. Азәрбајчан кино-студиясы тәрәфиндән бурахылмыш бир сыра сәнәдли, елми-күтләви вә бәди филмләр вардыр ки, онлардан Азәрбајчан әдәбијјаты тәдриси просесиндә истифадә етмәк олар. Лакин һаләлик «С. Вурғун» тәдрис фильми мүстәсна олмагла Азәрбајчан әдәбијјатына аид тәдрис фильми истеһсал едилмәмишир. Буна бахмајараг Азәрбајчан мәктәбләриндә тәдрис олунан рус јазычыларынын һәјат вә јарадычылығына аид бир сыра тәдрис-фильмләри вардыр ки, онлардан истифадә етмәк олар. Мәсәлән: А. С. Пушкини тәдрис едәркән «Пушкин Литсејдә», «Пушкин Петербургда», «Пушкин Чәнубда»; М. Горкини тәдрис едәркән «Горки һаггында кино-сәнәдләр», «Максим Горки» вә саир тәдрис фильмләриндән истифадә етмәк мүмкүндүр.

Тәчрүбә кәстәрир ки, рус дилиндә олан тәдрис фильмләриндән үч үсулла истифадә етмәк мәгсәдә мүвафигдир:

1) Фильм рус дилиндә нүмајиш етдирилир вә мүәллим ара-бир изаһеди, истигамәтләндиричи репликалар верир. Дүздүр, бу үсулдан истифадә едилдикдә шакирдләр диктор мәтин-ни јахшы баша дүшмүр. Лакин бу үсулун дидактик үстүнлү-јү ондадыр ки, шакирдләр диктор мәтни илә јапашы мусиг-фрагментләрини вә мүхтәлиф тәбии сәсләри дә динләјирләр ки, бу да тәсвир олунан объектин тәсирини артырыр вә гә-ранылмасыны асанлашдырыр.

2) Рус дилиндә олан фильмин сәси киәләдилір (бағла-лыр), сәссиз нүмајиш етдирилир. Фильм нүмајиш етдирилдикдә

мүәллим кадрлара көрә мүвафиг изаһат иши апарыр.

3) Фильмин кадрларына Азәрбајчан дилиндә мүвафиг диктор мәтни һазырланыр. Һәмни мәти ән јахшы ифачылыг габилијјоти олан мүәллимин вә ја шакирдин ифасында маг-нитяфон лентинә јазылыр. Фильми нүмајиш етдирәркән сәс киәләдилір, кино-апаратла магнитофон ејни вахтта ишә са-лыныр. Бу бир нөв дублијажы хатырладыр. Лакин буну елә етмәк лазымдыр ки, синхронлуг позулмасын. Јәни экранда кәстәрилән кадрларын мәзмуну илә диктор мәтни арасында мүвафиглик, ујгуиулуг позулмасын.

Телевизија верилишләриндән истифадә

Тәлим просесиндә тәтбиг олунан визуал техники вәсаитини һеч бири телевизор гәдәр дидактик имкана вә үстүнлүкләрә малик дејилдир. Телевизор дәрсин мүәјјән мәрһәләсиндә вә бәзән дә дәрсдә мүәллими тамамилә әвәз едир. Инди Москва, Ленинград, Одесса телевизија студиялары хүсуси теледәрсләр тәшкил едир. Бу, тәлим просесини сәмәрәлилијини хејли артырыр.

Һаләлик республикамызда теледәрсләр тәшкил олунмаса да, Азәрбајчан телестудиясы мүхтәлиф тәдрис характерли верилишләр транслјасија едир. Бу верилишләрин бир һиссә-си тәдрис характерли күтләви верилишләри, бир һиссәси исә «Мәктәбә көмәк» серијасындан орта мәктәбия тәдрис про-грамы әсасында һазырланмыш верилишләрдир. Белә вери-лишләр демәк олар ки, бүтүн фәнләр үзрә тәшкил едилір. Ла-кин бир чәһәти гејд етмәк лазымдыр. Һәмни верилишләр елә вахтта транслјасија олунур ки, онлара синифдә вә ја кол-лектив шәкилдә мәктәбдә бахмаг имканы чох аз олур. Тәч-рүбә кәстәрир ки, телевизија верилишләриндән тәлим просе-синдә сәмәрәли истифадә етмәк үчүн һаләлик ев тапшырыгла-ры вермәк мәгсәдә мүвафигдир.

Мүәллим програмы изләјир, верилишин күнүн вә саатыны әввәлчәдән шакирдләрә билдирир. Мүәллим верилишә дигтәт-лә бахмағы, лазыми гејдләр көтүрмәји, верилишин сонунда суал вә тапшырыглар вериләрсә, онлары ичра етмәји дә тап-шырмалыдыр. Мүәллим өзү дә верилишә дигтәтлә бахмалы вә бош вахтларында шакирдләрлә бирликдә ону тәһлил етмә-лидир.

Тәчрүбә кәстәрир ки, шакирдләр телевизија верилишләри үзрә олан тапшырыглары һәвәслә ичра едир вә тапшырыглары тәһлил едәркән хүсуси фәаллыг кәстәрирләр.

М. МҮШФИГИН ПОЕМАЛАРЫНЫН ФАКУЛТЭТИВ МЭШГЭЛЭЛЭРДЭ ӨЈРЭДИЛМЭСИ ТЭЧРҮБЭСИНДЭН

Ханоглан МЭММЭДОВ,
Салжан району, Хыллы гэсэбэ орта мэктебнин
дил-эдэбијјат мұаллими.

Шакирдләрде јарадычы габилијјетин, һәвәс вә мејли естетик тәсәввүрләрин, тарихи, әдәби һадисәләрә, мүасир чәмијјәтә мүнәсибәтин, коммунист дүнјабахышынын инкишаф вә формалашмасында һуманитар елмләрә даир факултәтив мәшгәләләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Факултәтив мәшгәләләрә артан гәләби дә бу күнүн зәрурәти кими гијмәтләндирмәк лазымдыр. Мәлумдур ки, белә мәшгәләләрә истәдадлы, мејли вә марағы олан шакирдләр чәлб едилирләр. Дәрслик чәрчивәсиндә кәнара чыхмаг, дөвләт програмында верилмиш мәсәләләри даһа әһәтәли ишыгландырмаг, јарадычы габилијјәтин үфүгләрини кенишләндирмәк, сорғу-суаллар кечирмәк, нәзәри мәсәләләри практикада өјрәнмәк үчүн мејдан вермәк шакирдләрин кәләчәк ихтисаслы мүтәхәссисләр кими јетимәләринә тәминат јарадан имканлардыр.

Х синифдә совет әдәбијјаты үзрә тәртиб олуишуш мөвзулар әсәсэн долғун вә фајдалы олсалар да, гүсурсуз да дејилдир. Бир һалда ки, бу, лајигли әдәбијјатчылар јетидирмәјә хидмәт едир, онда идеја-бәдин вә естетик чәһәтдән камил олан әсәрләр өјрәдилмәлидир.

М. Мүшфиг орта мектебдә тәдрис едилмир. Лакин бу көзәл сәнәткарын јарадычылығында өјрәнилмәли чох шејләр вардыр. Буну нәзәрә алараг мән Х синфин факултәтив мәшгәләләриндә зәнкин форма вә поетик көзәллијинә малик «Сындырылан саз» вә «Сәһәр» поемаларынын кечилмәсини мөгсәдәүјгун һесаб едирәм.

«Сындырылан саз» вә «Сәһәр» поемаларынын факултәтив мәшгәләләрдә кечмәји она көрә мүнәсиб билирәм ки, һәр ики әсәр поэма жанрына хас олан хүсусијјәтләри өзүндә әкс етдирир, һәм дә Мүшфиг истәдады һаггында конкрет аилајыш газанмаға имкан јарадыр. Ахы, факултәтив мәшгәлә өјрәдилән әсәрләрин тәкчә идеја вә мәзмуи үзәриндә иш апармаг-ла галмыр, орада мұәллифин һансы әдәби пријоилардан вә бәдин тәсвир вәситәләриндән истифада етиәси, нә чүр бәдин гурулуш вә сүжет јаратмасы, зәнкин дили, бир сәзлә сәнәткарлыг хүсусијјәтләри дә мәнимсәдилмәлидир.

Бу мөгсәдлә факултәтив мәшгәләдә Мүшфигин лирикасы һаггында үмуми мәлумат верәрәк билдирирәм ки, о, кәлди-кәдәр сәнәткарлардан олмамышдыр. Әдәбијјатымыза поези-јанын исти нәфәсини, шән күлүшүнү, зәрифлијини, мүбаризә әзмини, сирајәтедичи мусигини кәтирән Мүшфиг мүасир һә-јатын әтрини вә күчүнү, мөгсәд вә вәзифәләрини дујурду. Мүшфигин дедији кими, «Ону шаир едәя вахты илә «әзилән бир синфин кур сәдасыдыр», бөјүк бир мәсләки һаггы мәнасыдыр. дөјүш сынагларындан чыхмыш «бејнәлмәлә һавасыдыр». Шаир парлаг кәләчәјимизә инаныр, гәлбинә јанар даға охшадыр. Јарадычылығынын илк илләриндә: «Һәлә бундан сонра гијамәтин вар», — дејән бир гәлбин иләм вәһриндә һәјатын кениш үфүгләринә јелкән ачмыш мүбариз бир јолчунун хејрхәһ изләри ајдын көрүнүр.

Мүшфиг пролетар сәнәтинин гәјәсини «варлығы дәјишиб јенидән гурмаға јардым едән» бир сәнәт кими баша дүшмүш, буна јени әсәрләри илә сәс вермишдир. «Октјабр кечәси» ше-риндәки лөвһә илдырым кими чахан туфанлы бир шаирин, көјләрдә гуш кими пәрвазланан бир вәтәндашын гәлбиндәки тәләтүмдүр, ифтихардыр.

Өлкәмиздә кәдән нәһәнк бәрпа ишләри, коллективләшмә, мәдәни ингилаб, бешиллик план шаирин ишыглы мөгсәдинин объекти иди. Мүшфиг башланан бу бөјүк, тарихи һадисәләрә мұшаһидәчи кими бахмыш, мүдәхилә едир, мүнәсибәтнин билдирир, севинч вә һәјәчанларыны одлу диллә ифада едир, рүбабында мүнәтинин маһнысыны чағырмаг истәјир. Вәтәнин, халгын, мүбаризә вә көзәллијин вурғуну кими дил ачыр, совет һәјатыны вәсф едир.

Шаирин әсәрләри чошғун иләһамын мәһсулу, сәмини һиссләрин ифадәсидир. Мөвзу шаирин башында дурна гатары кими сәфләнир, буналары һансы бәдин формада вермәк дә онун

үчүн севинчли бир иш олур. Дүшүндүрөн, гэлби риггәтә кәти- рән мөвзулар мүгавимәтә раст кәлмәдән истәнилән формаја салына билир. Мүшфиг узун мәтләбләрн мүрәккәб формалар- ла ифадә едәндә дә фикир дағыныгына, рабитәонзлија, формализмә јол вермир, әксинә, чохмисралы бәндләрнн сәји артдыгча, охучу һиссләрн, дујғулары күкрәјиб-дәшән бир үрә- јин сәсинн дујур. Оуну һеча, әруз вә сәрбәст мөвзуда јаздығы ше'рләрдә гәлиб кими гәбул едилән формалар чәсарәтлә дә- јишдирилир, јениләшдирилир. Шаир Азәрбајчан ше'риндә аз ишләнән 10 һечалы ше'рин 5—5, 12 һечалы ше'рин исә 3—3— 3—3 тәгтлисиндән усталыгла истифадә едир.

Мөвзу јенилији, идеја ајдынлығы, сөз зәнкинлији, форма көзәллији, шаир мәдәнијјәти Мүшфиг јарадычылығынын әса- сыны тәшкил едир. Оуну ше'рләриндәки бу көзәллик поема- ларында әлван шәкилдә тамамланыр.

М. Мүшфигин поэма жанры саһәсиндә мүвәффәгијјәтлә- риндән мүхтәсәр шәкилдә данышдыгдан сонра образларла һадисәләрнн зәнкинлији илә, мараглы сүжет вә сәнәткарлыг- ла фәргләнән «Сындырылан саз» поемасы үзәриндә кәшиш дајанырам. Ашыг сәнәти һаггында естетик зөвг ојатмаг үчүн вәчдлә, шөвглә данышмаг лазымдыр. Әзаблы һәјат јолу кә- чән ел ашыгы поеманын гәһрәманыдыр. Оуну сәдәфли сазын- да елин назы, мүбариз руһу јашајыр. Ән зәриф инсани һисс- ләрн ифадә етмәкдә сөз чәтинлик чәкәндә сазын сирли сәда- лары үрәкләрн фәтһ едир. Улу бабаларымыз озанлар, елин дәрдинн, инамыны сары телләрдә әзинләјән гопузлар мүбариз- зә тарихимизә шөһрәт кими дахил олмушлар. Телли саз, јаныглы сәс, ширин сөз бизим үчүн доғмадыр. Дөјүш руһу «Мисри» һавасы Короглуну, оуну дәлиләрини хатырлатмыр- мы? «Чәнки» гуршаг тутан бабаларымызын сағламлыг вә гүдрәт мелодијасы дејилми? Һәлә «Гарачы», «Дилгәм», «Ја- ныг Кәрәм», «Сары тел»! Үрәкләрн өз аловлары ичәрисиндә јахан бу дастанлы-нағыллы сәсләр ешги тәһгир олуи муш кәичләримизни шикајәт вә фәдакарлыг тимсалы кими сәслән- мирми? Бу сәсләр гәлбимизнн көзәкөрүимәз телләринн еһти- заза кәтирир, бизи јашамаға, севмәјә, әмәјимизлә јарананлары горумаға чағырыр.

«Сындырылан саз» поемасынын мүәллифи бу доғма сәс- ләрн јашадан ел ашыгынын образыны јаратмышдыр. Образы даһа дүзкүн баша дүшмәк мөгсәдилә поеманын мәзмунундаи мә'лумат вермәји лазым билирәм.

Баһардыр... Тәбиәт чошғун аһәнклә чағлајыр. Булудлар һөнкүрүб ағладыгча чичәкләр күлүмсәјир. «Ајнасы сулар, дарагы јелләр» олан бир гыз (Сәрин) чај гырагында дүшүн- чәләр гучагында нәфәс алыр. О, севкилиси Думанла көрүшүр. Шаир парлаг бир лөвһә јарадыр: гәлб дөјүнтүсү, итизар, титрәјиш, риггәт, уму-күсү, тә'риф, һәссас психолокија, чошаи гапын һәвәси, јахынлашан сәадәтин үмиди, гәтијјәт.

Анчаг мәнәббәт кими саф сәси олан ашыгы көзү көгүр- мәјәнләр дә вар. Бу, көбәји хејрат ашында пијләнән молла Нәчәфдир. О, көјәрчин гапы илә кафтар дәрисинә дуа јазыр, Кәрбәлә мүсибәтиндән бәһс ачыр. Молла сазын дүшмәнидир. Әзәли сәәәтимиз олан саз үрәкләрн овундуран сәси илә инса- ны әбәдијјәт дүнјасына апарыр. Молла Нәчәф елин руһу кими тәмиз олан бу сәси мәрсијәханлыға дәјишмәјә һазырдыр. За- манын гануилары, гамчылары молла Нәчәфләдир. Оуну фит- нәси илә һампа Дадаш Сәрини гачырыр. Гәлби јараланаи ашыгы да өзү силаһландырыр. Дадаш Думанын әли илә өл- дүрүлүр.

Он ил душтаг һәјаты. Чар ханәданынын үч јүз иллији илә әлагәдар олараг Думан вәтәнә гајыдыр. Сәрин вәрәмли- дир. Бу јекәнә сәадәти дә ондан һәмнишәлик ајрылыр. Молла Нәчәфин арамсыз чәһди ону чаш-баш салыр. Поеманын јед- динчи фәсли хүсусилә көзәлдир, Мүшфиг истәдадынын пар- лаг мәнсулудур. Бу фәсил психоложи әһвали- руһијјәтинн—тә- рәддүдлә гәтијјәт арасындакы мүбаризәнин чанлы нүмунә- сидир.

Бундан сонра илһамла јазылмыш бу поеманын сәнәткар- лыг хүсусијјәтләри үзәриндә дајаныр вә шакирдләрә бә'зи гејдләр етдирирам. Көстәрирам ки, поэма мараглы сүжет хәт- тинә маликдир. Прологда сәдәфли сазында һәјат сәсләндирән кәнч бир ашыгын һаггында мә'лумат верилир. Әсәрин бирин- чи фәслиндә тәбиәтин фүсүнкар гојнуида һәјәчан кечирән, ва- раһатлыг дујан, уму-күсү едән, әһд-пејман бағлајан, тамашаја далаи, лакин дојмајан ики кәнч тәсвир олуиур ки, бу да пое- манын експозисијасыдыр.

Икинчи фәсилдән башлајараг һадисәләр мүрәккәбләшир вә кәркин вәзијјәт алыр. Тој мәчлисиндә молла Нәчәф дини вағиәләрдән данышыр. Думан исә гәлбләрә һәјәчан, севинч кәтирир. Молла Нәчәф ашыг үчүн гурғу һазырлајыр. III—IV фәсилләрдә бу гурғу баш тутур. II—IV фәсилләрдә чәрәјан едән һадисәләр поеманын завјазкасыдыр. V—VII фәсилләрдә

Думан сүркүндөн азад олтур. Женидөн саз көтүрүр. Молла Нәчәф ашыға чәһәннәм ваһимәси ашылајыр, бејнина беһишт, чәмән рүбаб хулјаларыны долдурур. Гәлбинин тәсәләсиш итирмиш Думан сазындан да ајрылмалыдыр. Тәрәддүдләр туфанына дүшүр. «Нејчин?» — суалына чаваб ашыг үчүн мүәммаја чевриллр. Гәтијјәт тәрәддүдә гәлиб кәлир, анчаг сагыр көј алтында вәчдлә һечлијә сәчдә етмәк хејринә гәлиб кәлир. Халгын мүбаризәсинин, зөвгүнүн, дәрин камалыны мәһсулу олан саз сындырылыр. Поёманын кулминасија һөггәсини тәшкил едән бу јер сәнәткарлыгга ишләнишидир. VIII фәсилдә Думан фәһлә сифи илә говушур. Онун мүбаризә јојлары ајдынлашыр. Ән јүксәк инкишаф һөггәсиндән сонра кәләп бу һадисә развјазкадыр.

Поёманын епиплогу да мараглыдыр. Мүшфиг сындырылан саз дедикдә тәһгир олмуш мэдәнијјәти, гырылан кәнлү, дәрәли хәјалы, тапданан шәрәфи, сусан агзы, ана шивәнини, ел гајгысыны көрүр. Поемада нәгл олунан һадисәләрә мүәллиф шаиранә пафосла јекун вурур.

Әсәрин даһа башга сәнәткарлыг хүсусијјәтләри һаггында мәлумат верәркән шакирдләрлә гаршылыглы һәрәкәт едир. бәдии хитаблары, пејзажы, ше'р формаларыны онларын өзләринин ахтармасына диггәт јетирип вә ашағыдакы нүмунәләр әсасында поёманы јекунләшдырырам.

Мүшфиг бәдии хитаблардан истифадә етмәклә охучулу һадисәләрә јахынлашдырыр, гәһрәманларынын тәлеји, тәбиәти илә даһа јахындан үнсијјәтдә олмаға иснишидир. «Сындырылан саз» поёмасында көһнә Бәрмәкә үч јердә хитаб едиллр. һәгиги иләһамла, чошгун тәблә дејилмиш бу хитаблар гәһрәманын дүшдүјү шәрантлә һәмәһәнкдир. Шаир севән көвүлләри көрүр, шурә кәлир, Бәрмәкә хитаб едиб тәнкимәк билмәјән бир нәфәслә көзәлликләри садајыр. Ашыға едилән хитаблар да атәшлә, тәәсүфлә долудур.

Мүшфигин поёмасындакы тәбиәт тәсвирләри (пејзажлар) гәһрәманын даһили аләми илә вәһдәтдәдир. Әкәр гәһрәман шаддырса, санки тәбиәт дә севинчдән рәгс едир. Будур, көзәлликләр сејринә далан Думан севкилиси илә көрүшүр, онлар хошбәхтдирләр. Бәс, тәбиәт нечәдир?

Кечәләр үјүјур дағлар, јамачлар,
Титрәјир јарпагы шеһли ағачлар.

Ај көјүн үчүндә олдуғма көјчәк,
Парлајан һәр улдуз сары бир чочәк.
Алмыш тәбиәти сарини бир јуху,
Чаглајыр һавада сәссиз бир горху,
Бир хәфиғ гаһадлы рүзкар әсинчә,
Бир ширин јухудан сәксәнир кечә.

Шаир бугда анбарлары јарымчыг гәлиб кәлир тәрәт
гәлиб күзәрәныны тәсвир едәндә тәбиәт дә мәһзундур

Пајыздыр, бағчалар хәзәлә дөимүш,
Тәбиәт бир солгун көзәлә дөимүш.
Тәбиәтдир бизә ше'р сөјләјән.
Јарпағлар сечилмәз сары шөләдәи.
...Көј гәм дәрјасына батмыш санарсан,
Булулар гашыны чатмыш санарсан.

Поёманын мәзијјәтләри һаггында данышаркән онун форма көзәлликләриндән дә данышмагы лазым билирәм. Мүшфиг һечә вәзинини мүхтәлиф өлчүләриндән мәһарәтлә истифадә етмишидир. Бу кичик ше'р башдан-баша мүсигидир. Мәһәббәт ашини олан әфсанәви, тарихи гәһрәманлар јада сәтмиш бәләликлә, шаир өз гәһрәманыны көзәллик, паклыг зирвәсинә галдырыр. һәлә вахты илә М. В. Видади Гарабагыи көзәллијини ичә ше'р нөвүнә—бајатыја бәнзәдәндә һансы дугушу ифадә етдијини баша дүшүрүк. Мүшфиг дә өз севимли Сәринини бајатыја, гәзәлә бәнзәтмәклә мүкәммәл бир тәшбих јарадыр.

Поемада 7, 8, 11 һечалы ше'рләри ишләнишә кәлиши көзәллик хатиринә дејил. Булар гәһрәманын вә ја мүәллифин әһвал-руһијјәләринин көскин дәјишмәси илә, дүшдүкләри мүһитин тәләби илә әлағәдардыр.

«Сындырылан саз» поёмасынын тәһлилиндән сонра «Сәһәр» поёмасы үзәриндә әтрафлы дајанмагла шакирдләрин диггәтинин сәнәткарлыг мәсәләләри үзәринә јөнәлиб көстәрирәм ки, әсәр Азәрбајчан совет поезијасында лирик поёманын көзәл нүмунәсидир. Поёманын һәр бәндидә, һәр мисрасында һәгиги сәнәткар нәфәси дүјүлүр. Сәһәрини симасында Азәрбајчан гәһрәманларынын һәјат тәрзи, мәншәти көстәрилнишидир. Сәһәр Гарабагда доғулмушдур. О, нәвазиш көрмәмиш,

суну сачлары тумарланмамыш, чүнки гыз доғулмушдур. Бир ланымын хидмәтчиси олан бу бәдбәхт гыз бир гарын чөрәк үчүн ишләмәкдән үзүлмүш, архасында ушаг кәздирмәкдән гәдди әжилмишдир. Шаир онун гуртармаз еһтијач ичәрисиндә јашадыгыны үрәк јанғысы илә тәсвир едир, онун кечмиш һәјатындан тәсирли бир епизод јарадыр. Фитнә вә хәјанәт гурбаны олан ики дост вә гоншу халг—ермәни вә Азәрбајчан халгы ганлы-бычагдыр.

Будур, бир дәстә дашнаг онлары әсир едиб. Анасыны тапанча илә вуруб јерә сәрирләр. Лакин башга ермәни — Баки фәһләси онлары өлдүрмәк бәһанәси илә алыб апарыр вә хәлвәтчә азад едир.

Гардаш гырғынын фачиәләри, «мүсават атәши», дашнаг фитнәси, Гарабағы јандырыб-јахса да, өлкәдә ингилаб гајнајыб-дашыр, мүсаватчыларын галыглары күчлә башыны көтүрүб гачыр. Күнәш рәнкли бајраг Гарабаг дағларына да сачылыр. Артыг чинар бојлу он беш јашлы Сәһәрин үзү сәфалы баһары, јериши ләтиф рүзкары хатырладыр. Шаир бу көзәл пәрнинин садәләвһлүјүнә һајыфсыланыр, тарихин шанлы сәһифәләриндән она мисаллар чәкир. Чәлләд Кејхосровун башыны кәсән Томрис дејилдими? Ат миниб јај чәкән амазонкаларын гәһрәманлыглары әфсанәјә чеврилмәмиши? Жанна Д'аркын шүчаәти дин хадимләрини ләрзәјә салмадымы?

Лакин бу күнүн гәһрәманы нә ше'р пәриси, нә Венос, нә дә көзәллиж илаһәси Афробитадыр. Бу күнүн гәһрәманы үрәјиндән, ишиндән танынан Сәһәрдир. Сәһәр зүлмләр, һагсызлыглар шаһидидир. Вахтилә голчомаг оғлу Бәјләр ону зорла гачырыр, мешәдә мағара ичиндә сахлајыр, она әзаблар верир. Сәһәр бир чобан васитәсилә севкилисинә хәбәр чатдырыр. Хиласкар тапылыр.

Шаир бәд ајагда да, хош күндә дә гәһрәманы илә бир јердәдир. Онун гәһрәманы гадын мүсибәтләрини көрмүшдүр. Она көрә дә шаир ону хош күнләрин гәдрини билмәјә чағырыр. Чүнки шаир дә бөјүк һәгигәти, ширин хәјалы бизим дүнијамыздан алыб. Севдији, сечдији гәһрәманы да нә Клеопатра, нә Офелијадыр. Бу күнүн гәһрәманы јени чәмијјәтин севимлисидир. Бу кениш сәма онундур. Орада учмаг шәрәфи Сәһәрә дә гисмәт олмушдур. Учмаг шәрәфдир, хидмәтдир. Авропада һитлер дүнијаја мејдан охудуғу бир вахтда Вәтәнин көзәлликләрини, динчлијини горумаг наминә учмаг лазымдыр.

Поёманын көзәлликләриндән данишаркәи гејд едирәм ки, Мүшфиг «Сәһәр» поёмасы үчүн мүрәккәб вә әдәбијјатымызда тамамилә јени олан бир форма сечмишдир. Белә форма илә епик һадисәләр тәсвир емәк чошгун илһамын, дәрин истәдадын күчү илә бағлыдыр. Поёма сәккиз мисралы бәндләрдән ибарәтдир. 98 бәнддән ибарәт поёманын һәр бәнди ашагыдакы гајдададыр:

- а) Севирәм сәни мән, үрәјим, чаным,
- а) Дүшүнчә шимшәјим, дујғу туфаным.
- б) Гәвәс чағлајаным бүтүн сәниндир,
- б) Мәним ширин чаным, бүтүн сәниндир.
- а) Сәниндир, еј Баки, ше'рим, диваным.
- а) Чан евим, чан бағым, чанлар бағбаным.
- в) Мәтин хәјаллары үстә дөјдүјүм,
- а) Көкүс дедикләри ше'р зинданым.

Форма үзәриндә гаршылыглы ишдән сонра көстәрирәм ки, белә форманын өһдәсиндән кәлмәк асан иш дејил. Һәр бәнддәки сәккиз мисранын беш бири илә һәмгафијәдир. Ифтихарла демәк лазымдыр ки, мүәллиф һәр бәнддә раст кәлдији бүтүн манеәләри вуруб-јыхан дағ чајлары кими курлајыр. Бу бәндләр мәшһур Пушкин бәндләрини хатырладыр. Бу бәндләр арасында мүгајисә апармаг фајдасыз олмур. Әкәр Мүшфигдә һәр бәнд сәккиз мисрадырса, Пушкиндә 14 мисрадыр. Пушкиндә илк дөрд мисранын 1-чиси үчүнчүсү илә, 2-чиси 4-чү илә һәмгафијәдир. Сонракы дөрд мисра бејт-бејт гафијәләнир. Бунун ардынча кәлән дөрд мисранын гафијәләнмәси исә беләдир: 1-чи 4-чү илә, 2-чи 3-чү илә. Сон ики мисра исә мәснәви шәклиндәдир. Белә форма илә «рус һәјатынын енциклопедијасы» (В. Г. Белински) адланан бир әсәр одлу илһамын, парлаг истәдадын, дәрин тәфәккүрүн мәһсулудур.

Мүшфиг бәндләриндә исә чәтинлик ондан ибарәтдир ки, әкәр Пушкинин бәндләриндә јалныз ики мисра үчүн гафијә ахтарылырса, «Сәһәр» поёмасынын бәндләриндә беш мисранын бири-бири илә гафијәләнмәси зәрурәти вар. 784 мисрадан ибарәт поемада јерсиз ифадәјә, мәзмунсуз бәдн тәсвир васитәләринә раст кәлмәк чәтиндир.

Әсәрдә сурәтләрин итти јох дәрәчәсиндәдир. Әввәлдән ахыра гәдәр шаир өзү һадисәләрә мүдахилә едир

Белә вахтда фәрдин психолокијасы, дүңжәкөрүшү, зәһни, мү-
насибәти, нитг тәрзи, савады, мәдәнијјәти көзләнилик вә оң-
лар тәһни шәкилдә ифадә олунур. Мәсәләи:

Сәһәрин атасының данышыгы:

«Арвад тајфасијлә јохам өлүнчә».

Әтрафдан она верилән ачы соргуларга чавабы:

«...Бир өлмәдик, гуртулаг киши,
Бу гәдәр тә'нәјә дәзәрми инсан?»

Тәһгирләрә таб кәтирмәјән атаның үсјән сәси илә гызына
хитабы:

«Дур кедәк
Бағланап гапыны ачар бу фәләк».

Јахуд Сәһәрин көзәллији гаршысында һејран галан бир
ашигин дедији сөз:

«Сәһә бу көзәллик һағданмы пајдыр?»

Даһа сонра, оңу зорла гачыран Бәјләрә Сәһәрин иифрә-
ти:

«Мәни сел апарсын сана варынча,
Чәкил, нә истәрсән әтәкләримдән.
Еһтирас чөлүндә көзәл гарынча».

Бүтүн бу нитгләр ичәрисиндә Сәһәрин севкилисина јазды-
гы мәктубда өз әксини тапан нитги, парлаг ше'ријјәт нүму-
нәсидир. Үч бәндлик мәктубдакы ширин дүјғулар, һәсрәт
әзабы, вүсал ишыгы, дәјанәт, хиласкар һәниртиси санки пос-
зијаның мүһәм дүңжәсиндән кәлән рајиһәдар әтирлә нәшвү
нүма тапмышдыр. Мәһз бу көзәлликләрә көрә дә, шаирның
чыхышлары үзәриндә гурулан тәһкијә үсулу да бир ләһзә
усандырычы тә'сир бурахмыр.

Мүшфиг севдији гәһрәманың ағыр мәишәтини, әсирлик
һәјатыны, тәһгирли күнләрини кәстәрәндә дә, кәһрәба пајзы
тәрәһнүм едәндә дә, гибтә доғуран Хәзәр һағгында, еһтишам-

лы Бақы һағгында һашијә чыханда да вүс'әтли фикир шаирни
кими чанланыр, бәндләр, мисралар арсындакы әлагәләр пое-
тик сәсләрә гәрг олур. Јери кәлдикчә бә'зән бүтөв бәндләр
һикмәтли ифадәләрә чеврилир:

Чаһан бир бағчадыр, инсан ағачдыр,
Мәһәббәтсә она судур, әлачдыр.
...Инсан мәһәббәтә даим мөһтачдыр,
Тәк санма чисмани бир еһтијачдыр.
Үрәк бир гөнчәдир, онун башында
Севки шән-шән өтән бир синдивачдыр.

Поемадакы бәдин дилин үслубуна, бәдин тәсвир васитә-
ләринин, гафијә вә рәдифләрин тапылмасына, лирик һашијәлә-
рин мә'наландырылмасына аид рәнкарәнк тапшырыг вериб
Мүшфиг сәнәтинә аид фикримиз үмуми шәкилдә топлајыб
кәстәрирәм ки, һәр ики поэмадакы сәнәткарлыг хүсусијјәтлә-
ри Азәрбајжан әдәбијјаты үчүн јенидир. Бу поемалары һәр
дәфә охудугча јени-јени хүсусијјәтләр ашкара чыхыр, фәј-
далы бәдин тә'сир мәһбәјинә чеврилирләр. Бүтүн јаздыгла-
рыны охудугда исә Мүшфиг шәфәгли-улдузлу сәма кими ке-
ниш көрүнүр, көпүклү дағ шәләләсини хатырладыр. Һәм риг-
гәтли, һәм дә үсјанкар, мүбариз, гуруб-јарадан бир инсан, бә-
јүк бир шаир олдуғу тәсдиг едиллир.

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Суал 1. Актјор вә артист сөзләринин мә'налары арасында вә кими фәрг вардыр?

Суал 2. IV синиф «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә әлифба-мыздакы к һәрфинин үч сәси ифадә етмәси һаггында верилмиш мә'лумат шакирдләримиз чох марагландырды. Лакин бир мәсәлә һалда мәня дүшүндүрүр: көрәсән гаршыја таныш олмајан, мәсәлән, корифеј, кабус кими сөзләр чыхајда онлардакы к һәрфинин һансы сәси ифадә етдијини илк бахышда нечә мүүјәнләшдирмәк олар? Бу чәтинлији арадан галдырмаг мүмкүн дејилми?

Р. Бүсәјнов—Шәки, Гарабашы кәнди.

Чаваб 1. Илк бахышда актјор вә артист сөзләри ејни сөзләр (дублетләр) кими нәзәрә чарпыр. «Драм театрынын артисти», «драм театрынын актјору», «кино актјору» вә с. ифадәләрдә бу, ајдын һисс олунур. Лакин бир сыра мөгамларда һәммин сөзләрдән биринин әвәзинә диһәрини ишләтмәк һеч дә јеринә дүшмүр. Мәсәлән, бә'зән өз сәнәтинин вурғуну олан бу вә ја диһәр шәхс һаггында вә ја кәләкбазлыг едән бир адам барәсиндә дејиләр: «О ки лап артистдир». Белә һалда, шүбһәсиз, «О ки лап актјордур» демәк олмаз. Демәк, артист вә актјор сөзләринин мә'наларында чох ипчә бир фәрг вардыр. Мүасир дилимиздә актјор драматик верилишләрдә мүүјән ролда чыхыш едән сәнәт саһибләринә дејилер. Артист сөзү исә даһи кениш мә'нада ишләнир. Белә ки, инчәсәнәт әсәрләрини күтләв шәкилдә ифа едәнләрин һамысы артист адландырылыр: мүғәннәләр дә, чалгычылар да, дрижорлар да, конфрансјеләр дә... артист һесаб олунур. Бу сөз мәһз даһи кениш мә'на ифадә етдијинә көрәдир ки, өз сәнәтиндә фәргләнән инчәсәнәт хадимләри үчүн мүүјән едилмиш рәсми фәхри адларын тәркибиндә актјор дејил, артист сөзү ишләди-лир: ССРИ халг артисти, Азәрбајчан ССР әмәкдар артисти вә с.

Чаваб 2. Әлифбадакы ишарәләр, адәтән, дилдә олан сәсләрин сајындан аз олур. Әкәр һәр бир сәси ифадә етмәк үчүн хүсуси ишарә—һәрф гәбул олунса иди, о заман јазы просесиндә чидди чәтинликләр гаршыја чыха биләрди. Профессор Ә. Дәмирчизадә һаглы олараг јазыр: «...белә бир нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз ки, дилдәки һәр бир фонем, фонем вариантларыны вә диһәр сәс чаларлыгларыны ифадә етмәк үчүн јазыда мөхсуси һәрфи ишарәләр јарадылсын вә әлифба 50—60 вә даһи чох һәрфи ишарәләри әһатә етсин. Әкәр әлифбада белә «зәнкинләшдирмә» әмәлијјаты апарыларса, јазмаг, охумаг иши асанлашмаз, әксинә, хејли чәтинләшмиш вә мүрәккәбләшмиш олар»*.

* Ә. Дәмирчизадә. «Мүасир Азәрбајчан дили». «Маариф» нәшријјаты, 1972, сәһ. 262.

Мә'лум олдуғу үзрә, дилчилиндә јазынын үч саһәси олдуғу кәс-тәрилир: әлифба, графика, орфографија. Әлифба јазы үчүн гәбул едил-миш ишарәләрин мөчмусуну әһатә едир. Графика, ајры-ајры конкрет морфемләрин дүзкүн јазылышыны нәзәрә алмадан, дилдәки сәсләрин јазыда ифадә гәјдаларындан бәһс едир. Демәк, әкәр әлифбада һансы ишарәләрин олдуғу, һәммин ишарәләрин һансы ардычылыгга дүзүл-дүјү, нечә јазылдығы өјрәнилирсә, графикада бу ишарәләрдән дил-дәки сәсләри ифадә етмәкдә нечә истифадә олунмасына дағр билли вә бачарыглар әлдә едилер. Бу бахымдан к, еләчә дә г һәрфинин, јахуд сөзләрдә апостроф ишарәсинин һансы мөгамларда ишләнмәси мәһз графика илә әлағәдар гәјдалардыр.

Орфографија исә конкрет морфемләрин јазылыш гәјдаларыны әһатә едир. Бу заман орфографија графиканын гәјдаларыны әсас тутур.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, јалныз әлифбаны билмәк һалә савад-лы јазмағы өјрәнмәк үчүн әсас вермир. Бунун үчүн графиканын гәјдаларыны, јә'ни сөзүн тәркибиндәки сәсләрдән һәр бирини һаглы һәрфләрлә ифадә етмәк гәјдаларыны да билмәк тәләб олунур. Мә-сәлән, мотор сөзүндә әввәлиничи саит (а) сәси олдуғу һалда, јазыда а һәрфи илә ишарә едилер: јахуд мөгсәд сөзүндә иккинчи саит (к') сәси (г саитинин кар гаршылыгы) олдуғу һалда, г һәрфи илә јазы-лыр вә с. К һәрфиндән јазыда һансы мөгамларда вә һансы сәсләри ифадә етмәк мөгсәдилә истифадә олунмасы да, әслиндә, графиканын гәјдаларындан биридир. Бәс бу һәрфин һансы сөзләрдә (к), (к') вә ја (х') кими охундуғуну нәдән билмәк олар? Мә'лум олдуғу үзрә, шифаһи вә јазылы нитг ејни бир дилин ики мүхтәлиф формасыдыр. Лакин шифаһи дил јазылы дил үчүн әсасдыр. Буна көрә дә сөзләрин јазылы формасыны дүзкүн охумаг үчүн, үмумијјәтлә, дили билмәк лазымдыр. Демәк, дили билмәдән дүзкүн јазмағы вә дүзкүн охума-ғы да бачармаг чәтиндир, бәлкә дә, мүмкүн дејил. Бурадан нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, кәләм, кағыз, катиб вә с. сөзләрин (к) илә, колхоз, командир, марка вә с. сөзләрин исә (к') илә охундуғуну ши-фаһи нитгдә онларын (сөзләрин) нечә сәсләндијини билмәдән мүү-јәнләшдирмәк олмаз. Демәк, таныш олмајан сөзләрдә гаршыја чы-хан к һәрфинин нечә охундуғуну дәғигләшдирмәк үчүн илк кәвбәдә мәһз һәммин сөзлә—онун мә'на вә сәсләнмәси илә таныш олмаг вачиб шәрт һесаб едилмәлидир.

Суал V—VI синифләр үчүн С. Чәфәров вә Ә. Фәрәчовун «Азәрбајчан дили» дәрслији үзрә програм материалларынын бөлкү-сүндән А. Ахундов вә Б. Әһмәдовун ејни адлы дәрслији илә ишлә-јән мүәллимләр дә истифадә едә биләрләрми?

Ә. Новрузов—Сабирабад рајону. Коланы кәнди.

Чаваб. Әввәлән, нәзәрә алмаг лазымдыр ки, истәр IV, истәрсә дә V—VI синифләр үчүн чап олунмуш јени дәрсликләр, әслиндә, дәрслик Јох, дәрс вәсаитидир. Чүнки онлар һәләлик мөктәб тәчрүбә-синдә сынагдан кечирилир. Бу тәдрис илиндән V синифләрин ики јени дәрсликлә ишләмәјә башламасы мәһз һәммин дәрс вәсаитләрдән һансынын даһи үстүн олдуғуну мүүјәнләшдирмәк вә бу јолла даһи мүкәммәл дәрслик јаратмағы тә'мин етмәкдән ибарәтдир. һа-зырда Азәрбајчан дилиндән V синифләрдә истифадә олунан дәрс

васантлари о'зини програм асосида жаълимасани бахми-жараг, онлар ол тортби приешилорини по гурулушуна коро бири-бириндон осесла суратдо фортларир, по а'ри-а'ри параграфлар, по до чаланималар бири бирига у'туи колмир. Ону да позоро алмаг лаъимлар ки, муолаифлар (хусуси А. Ахундон по В. Шмодон) ол дорелликлорини жаъликон програмдан, бир нов, жарадычы суратдо истифадо отмишлар.

Бутун булар ону касторир ки, иши мухтолиф дорелик уара програм материалларини планландырмаасыны о'зини шокилдо апармаг алмаг. Демок, овиоличи, дорелик уара маселотат корулимун «болку» дикор дорелик уара ишларон синифлора шамил одило билмаг.

Ону да го'д отмон лаъимлар ки, V синифдо доре до'юн муолаимлар програм материалларини планландыралик дорелик осе тутмолы по лаъим колдики халларда, а'ри-а'ри болмолора верилмиши саатларда мувафиг до'жинилик шармадан чокимомолидиридор. Моселон, окор програмда «Сон жарадычалыгы» болмосини тодриси учун а'риалмын саатларын мишдары (18 саат) дореликдонки материалларини о'нато отмок учун ишларот до'жиле, муолаим сонракы болмолорини саатлары исобини хомин болмосини тодрисини да'на чох вахт сарф отмоки планландыра билор. Лакин планландырма иши оло апарылмалыдыр ки, тодрие иши учун муо'ллон одилмиши саатларын мишдары (210 саат) бутун програм материалларини о'нато олуимасыны то'мини отени.

Суал. Аворба'чан дилино анд исаркы дореликлордо фе'лини тодрисиндонки ил по воишот сазлори по учун атылаб, то'нчо хорокот сазу сахланымлидыр?

О. Гулиев Кодо бо' району, Арыгыран конди.

Жаваб. Фе'лордо хорокот аилашмы да'на кониши мо'на кесб едир. Бело ки, бу ад алтында оишанын жалыза хорокоти де'ни, умумишотло, по отмоси, окор то'бири чанасе, исары «фоишототи» кес то'моси (моселон, Кулак осир, Агачлар жаргаланыр, Жарнаглар хынылдашар), олачо до оиша узориндо исары хорокотини баш вермоси (Су донур, Жарнаглар саралыр, Отаг ишыгланыр) позордо тутулур. Мо'ториводо вердишмиш мисаллардан сонунчулардакы фе'лор, да'на чох, ил-воишот мо'наасыны ифадо едир. Лакин хомин мисалларда оишанын (мутоданын) ил-воишототи аз-чох хорокот мо'наасы ило улушур. Демок, хорокот сазуну умуми мо'нада - да'на кониши мо'нада баша дундукдо донур, саралыр, ишыгланыр фе'лоринини до хорокот билдирдишини сазломек сони де'ни. Академик Л. В. Шерба жазыр: «Фе'л категориясында осе мо'на, элботто, жалыза хорокотло баглыдыр... Иш Хосто чарнашда жатыр, жахуд Киломешпо будагда сызларыр дединдо жатмаг по гыпармагы воишот киши де'ни, хорокот киши то'соннур едирки».*

Бололикло а'дин олур ки, хорокотло ил-воишот мо'налары прасында готи сазд чокмок чох четиндир. Мо'на бу четинлики позора алараг, фе'лини то'рифиндо жалыза хорокот сазуну сахламаг мотсодо мувафиг исоб одилмишидир.

*Русская речь» мочмуоси, Ленинград, 1928, сох. 18 - 19.

Суал. Чом шокилчилори гобул одон хусуси исимлар бо'зи мотбуат оргиналарында кичик, бо'зилориндо исоб бо'зи хорфла жазылар. Буни собобини по ило ишлар отмок олар?

О. Вабаев - В а и м.

Жаваб. Мочмуосини бир нечо ил буидан иволки ишларориндо бириндо, тохминон, о'зини хорактерли сулла гиса жаваб дорч олуимундур. Алдыгымыш мотубларын бир чохунда башга охучуларымиз да хомин сулла да'на отрафлы жаваб вермоки хомин едирдор. Буни ишларо алары, о'зини масело баггында бир да'на сонбот ачмагы мотсодо мувафиг исоб етди.

Мо'лум олдуру уара, бир сыра мотамларда шох билдирон хусуси исимлар, исаротон, чом шокилчилеи гобул едо билир, маселон, Короглулар, Сонилор, Алмаалар, Вабоклар, Фузалилар, Паримановлар по с. О да догрудур ки, мотбуатымызда бело сазларини ном бо'зи, ном до кичик хорфла жаъилмасы халларини тазта тазадуф олунур. Вое буларын исары дузкундур? Вахтило орта мотсодлар учун Аворба'чан дили дореликлориндо хомин сазларини жаъилмиши ило олагодар га'да, тохминон, бело ишлар олунурду: шох билдирон хусуси исимлар чом шокилчилеи гобул едоркон муебот мо'нада ишларосе бо'зи хорфла, монфи мо'нада ишларосе кичик хорфла жаъилмалыдыр. Инди осе бо'зи мотбуат оргиналары, моселон, «Одоба'жат по ишарототи» гопети, «Улдуз» журналы по с. хомин га'дажа, окор то'бири чанасе, жон «тосити» вермишлон: бело сазлори хомини кичик хорфла жаъилмасы «лаъим кормушлар». Е'тираф отмок лаъимдыр ки, бу нотичолордон хоч бири оями осега малик де'ни.

Шох билдирон хусуси исимлар чом шокилчилеи гобул едоркон жалыза формача умуми исимлоро охшашар, булар оз мо'на хусусишотлорини коро жон до хусуси исим олараг галыр. Бело сазларо чом шокилчилеи артырдыгда онлар умумилошдиричи мо'на ифадо едир: моселон, Востилор, жахуд Короглулар дединдо Вости во онун киши моншур памбыгылар, Короглу во онун киши халг готроманлары позордо тутулур. Ном до бу заман сазун ифадо етдики умумилошдиричи мо'нада башлангыч нотто мо'на конкрет шохешотини, одоби готроманын ады ило баглы олур. Башга шокилдо десок, хомин сазларда, моселон, Пибилор, Гочорлор, Мейди Гусе'изаделор сазлариндо ифадо олунан мо'наанын осасыны адлары чокилон хусуси исимлар - Поби, Гочор, Мейди Гусе'изадо исимлори тошкил едир. Демок, шох адлары чом шокилчилеи гобул едоркон до хусуси исим олараг галыр. Ело буна коро, дикор хусуси исимлар киши, хомин сазлар до бо'зи хорфла жаъилмалыдыр. Бу га'да чом шокилчилеи гобул едон хусуси исимлорини муебот по ја монфи мо'нада ишлодилмосиндон асылы олмажараг то'тби едилир. Лакин бурада ишчо бир чототи позора алмаг лаъимдыр. Окор бело исимлорини ифадо етдики монфи шохешот во ја образлара кескини ишфрот во ја исарот билдирмок мотсоди кудулурсе, бело илдо, хомин сазларини кичик хорфла жаъилмасына жол верилир; каромовлар, саламовлар, тротскичилор, итлерчилор во сазларини чох заман кичик хорфла жаъилмасы мо'на бу емосионал то'лобдон ирели колмир. Демок, чом шокилчилори ило ишлодилон монфи шохешот во одоби готроманларын адларында баш хорфини бо'зи кичик жаъилмасы уелубу хусусишот дашышар. Бурадан нотичо чыхар-

маг лаазымдыр ки, бело исимлөрүн (жалпыз мөнфи мо'нада ишлөдн ланлор позордо тутулур) мотбуатда бо'зон бо'юк, бо'зон до кичик һәрфлө жазылмасына тосадүф едилмөсн һеч до төөччүб догурмамалы вэ бу, жазыда һәрч морчлижэ јол верилмөсн һалы һесаб едилмолидир.

Јери кэлмишкөн гејд етмон пис олмаа ки, дилимиздо шөхе ады билдирөн бо'зи хүсуси исимлөрүн үмуми исим киши ишлөдил- мөсн һадисөсн до мовчуддур. Бело исимлөр чөм шокилчисн гөбул ет- мөдөн до кичик һәрфлө жазылыр. Мөсөлөн, һеч олмаса һачы Гара олдуғуну (јө'ни хөснс олдуғуну) чамаат ичиндо һисс етдирмө. О ки лап мөнөдинбаддыр (јө'ни тез өзүндөн чыхандыр). Филанкөснн доңжуан олмасындан (јө'ни өхлагсызлыгындан) һамы хөбәрдардыр вэ с.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

XXIV ГУРУЛТАЈЫН ТАРИХИ ӘҺӘМИЈЈӘТИ.

«Көпчилиг» нәшријјаты Ә. Бағырзадәнин «Ленин партијасынын XXIV гурултајы» адлы китабчасыны бургахмышдыр.

Китабчада бир һечә башлыг алтында сөһбәтләр верилмишдир. Бу башлыглардан бири бело адланыр: «Сов.ИКП XXIV гурултајынын тарихи өһөмијјәти».

Бу башлыг алтында кедән сөһбәтдә дејилир ки, доврүмүзүн коркөмли һадисәләриндән бири олан бу тарихи гурултај Совет Иттифагы Коммунист Партијасы вэ совет халгы үчүн, бүтүн социа- лизм өлкөләри, бүтүн бејнәлхалг коммунист вэ фәһлә һәрәкаты үчүн, һабелә дүнјанын бүтүн эмәк адамлары үчүн сон дәрәчә бөјүк әһәмиј- јәтә маликидир. Она корә ки, бу гурултај өз өлкәсинин фәһлә синфи- ни галибијјәтли пролетар ингилабына илк дөфә кәтириб чатдыран. инди исә коммунизм сабаһына инамла јол ачан эн гүдрәтли дәүләт- лөрдән биринин партијасынын гурултајы иди. О. бејнәлхалг комму- нист һәрәкаты дәстәләриндән биринин, марксизм-ленинизмә, проле- тар бејнәлмиләчлијинә сарсылмаз сәдагәт бәсләјән, димәр гардаш партијаларла сарсылмаз телләрлә бағлы олан бир партијанын гурул- тајы иди.

Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы бө- јүк Ленин партијасынын идеја-тәшкилат бирлијини, онун ленинчи Мәркәзи Комитәси әтрафында сых вэ моһкәм бирләшдијини, партија- нын бүтүн совет халгы илә јекдиллијини бир даһа күмәјиш етдирди...

Һәмни башлыг алтында кедән сөһбәтини јекунташдыран мүәл- лиф жазыр:

Беләликлә, Ленин партијасынын XXIV гурултајы өлкәмизги коммунизмә доғру инкишафында јени, тарихи бир мәрһәлә олмагла инкишаф етмиш социализм чөмијјәтинизин даһа да тәрәгтисн үчүн Коммунист Партијасынын вэ Совет дәүләтинин һәм даһили, һәм до харичи сијасәтинин, мүасир шәраитдә онларын гаршысында дуран вә- зифәләри мүәјјәт етди.

Бундан сонра мүәллиф «Партијанын иғтисади сијасәтинин өсәс мәсәләләри», «Совет чөмијјәтинин ичтиман-сијаси инкишафы вэ партијанын вәзифәләри», «Өлкәмизги бејнәлхалг вәзијјәти вэ парти- јанын харичи сијасәтинин башлыча мәсәләләри», «Партијанын инки- шафы вэ онун ролунун даһа да артырылмасы» вэ «Партијанын ја- хын көмөкчиси» башлыглары алтында сөһбәт апарыр.

ФОРДИ ЈАНАШМАНЫН РОЛУ

Коркомли совет педагогу А. С. Макаренко форди Јанашмандан бәһе едорок Јазарды: «Ушаглара форди Јанашма, мөһн ону оа форди хүсусијјотлорини ујгуи олараг өз коллективинини содаготли үшү, совет дәвлотинини содаготли во ләјаготли вәтәндәшнә етмөкдән ибарәт дир». Бу бахымдан шакирдләрдә елми-атенет дүнјабахышынын торбијә едилмәсиндә до форди Јанашманын оһөмијјәти чох бојундур. Чүнки ушаглар торбијә во мүнәтин тө'сириндән во ирен хүсусијјот-тордән асылы олараг мүхтәлиф форди фәрсләро малик олурилар. Мөһн буна коро дә коммуниам гуручулуғунун һаырыны ишнәшәф мәрһәдә-синдә һәр бир совет адамынын коммуниет дүнјабахышынын формалашдырылмасы, идеоложи ишнәи практик вәзифәсән олдугу бир дәнр дә, елми-атенет торбијәсинин Јалныз күтләви формаларындән исти-фада етмөк истајәт дејилдир. Тәчрүбә кәстәрир ки, динә е'тигад едән, мөһнумат во хурафата ишнәи шакирдләр во онларын валидејиләрини атенет мөзмунду күтләви тәдбирләрдә асәсән иштирак етмириләр. Он-лар атенет характерли мө'рузә, мүнәбирә, диспут во кәчәләрини «алла-һа эндә» кетдијини сәјләјир, белә тәдбирләри «диненалик», «кафир-лик» оламәти һәсиб едорок онда иштирак етмөкдән бојун гачырырлар.

Күтләви тәдбирләрини гүсурулу бир чәһәти до ондән ибарәтдир ки, о, өз тө'сириндә ушагла Јашлыја фәрг гәјмур. Шакирдләрини апа-лағ сөннәсән, билик дәрәчәсән во форди хүсусијјотлорини һөвөрә алын-мыр, һамыја ејини дәрәчәдә тө'сир кәстәрмәјә сә'ј едилир.

Буну һөвөрә алараг мөәллифләрдән педагожи елмләр һәмизод-лорини С. Ахундов илә Н. Новрузов бирликдә «Шакирдләрдә елми-атенет дүнјабахышынын формалашдырылмасында форди Јанашманын ролу» адлы китабча Јазмышлар.

Азәрбајҗан ССР Маариф Назиријјинини торбијә ишләрини үзрә методика кабинети тәрәфиндән бурахылмын һөмин китабчада ша-кирдләрдә елми-атенет дүнјабахышынын формалашдырылмасы систе-миндә форди Јанашманын оһөмијјәти, мөзмуну, үсул во формаларын-дан бәһе олуиур.

Китабчанын киришиндә дејилир ки, мәктәблоримиздә шакирд-ләрини атенет торбијәсән асәсән ики Јолла—фәилләрини тәдриси про-сесиндә во сөннәфдәнхарич тәдбирләр ивәнтәсән илә һөјата кечирилир.

Белә бир шәрһдән сонра, мөәллифләр форди торбијә ишиндә сәһбәтин һәр бир адам уғрунда апарылан мүбаризәдән, һәр бир ша-кирдин мүбаризә атенет руһунда торбијә едилмәсиндән кетдијини кәстәрирләр. Чүнки форди иш шакирдин дахили аломини ојрәнмәјә кенни шәрант Јарадыр, бу заман дини бахышлары мөәјјәнләшдирмәк асанлашыр. Шакирдин форди хүсусијјотлорини дәриндән ојрәнилдикдә мүхтәлиф метод во үсуллардан сәмөрәли истифада етмөк үчүн кенни шәрант Јараныр. Атенет торбијәсән просесиндә форди Јанашма ша-кирдин психи просесини, апаг шәрантини, дүнјабахышынын, икишәф сөннәсәнни һөвөрә алыб, тө'сир кәстәрмәјә, һәр бир шакирдин харак-терик хүсусијјотлорини, дини көрүшүнү, бу көрүшүн сәбәбини һөвөрә алмага, беләликлә до онун әгидәсини дәјишдирмәјин он доғру во тө'сирли Јолуну тапмага имкан верир. Буна коро до динә е'тигад едән шакирдләрини во онларын валидејиләринини дүнјабахышына тө'сир кәстәрмәк, онларын дини мөһнуматын во хурафатын тө'сириндән

китләс едилб мүбаризә атенет руһунда торбијә етмәк үчүн форди Јанашма үсулуиундә ишнәи истифада етмәк ләзәм олдур.

«Елми-атенет дүнјабахышынын фәрди шакирдләрини торбијәсән-лим во торбијәсинин ролу» мәәләсиндә белә едилб ишнәи фәилләр, ша-кирдләр ки, шакирдләрини мүбаризә атенет руһунда торбијә етмәк ишнәи мөәффәсијјәти торбијәсинини елми, сәһнәи во пәдәгәгика елм-дән тәм һаырылылы олмасындән фәрди Јанашма үсулуиундә едилб-ли во Јарадычы сурәтдә истифада едә биләмәкдән чох аманлашыр. Белә ки, елми атенетини асәсләри һәмизодли дүнјабахышынын өсәсәлигинын сүбүт етмәк үчүн елми дәлилләр, м. Јаһәтә фәилләр-дән Јерли-Јериндә истифада етмәји бачармадан дини дүнјабахышына мүхтәлиф чәһәтләрини, онун конкрет тәләһүр үзәмәләрини ишти-рагы ојрәнмәдән бүтүн буиләри торбијә ишнәи вәзифәсән асәсән дини ишнәи шакирдләрини во онларын валидејиләринини дини е'тигад-лары илә мүбаризә апармаг олмаз. Бүтүн буиләри кү-әдәләр, һөјата кечирмәк мөәллимдән во торбијәсиндән дәрин етмәк биләк пе-дагожи усталыг, сәбирлә, инамла һәр бир шакирдин фәрди хүсуси-јјотлорини мөәффәг Јарадычы торбијә ишнәи апармагы тәләһүр едилр.

Мөәллифләр, «Форди Јанашма просесиндә шакирдләрини ојрәнмә-јини Јоллары» башлығы алтында апардыларм сәһбәтдә дејиләр ки атенет торбијәсән ишиндә һәр бир шакирдин фәрди хүсусијјәтини өһтијачыны, апағ во истәјини һөвөрә алмагы чох бојун ишнәи пардыр. Бу бахымдан тәчрүбә кәстәрир ки, фәрди иш торбијәсини ушагы во Јөннәтмәни ојрәнмәк мәрһәләсиндән башлајыр. Буна коро до ојрәнмә торбијәләндирмә илә вәһдәтдә кәтүрүлмәлидир Јаһә доғрусу, ојрәнәрәк торбијә етмәк, торбијә едорок чәһәсән Јазмышлар. Ојрәнмә тәсәдүфдән-тәсәдүфә дејил, мәгсәдәүгәфит, үтәткән, һәр күн, тө'лим-торбијә просесинини һәр бир атомнда, һәр бир фәилләр дәрәсиндә апарылмалыдыр.

Китабчанын асәс һиссәсини «Елми-атенет дүнјабахышынын фор-малашдырылмасында фәрди Јанашманын формалары» башлығы алтында кедән сәһбәт тәшкил едилр. Бу башлығы алтында сәһбәт-риндә мөәллифләр шакирдләрини дини галыгларын тө'сириндән китләс етмәк, онларын дүнјабахышына тө'сир кәстәрмәк үчүн шакирд кол-лективинин, комсомол во пионер фәалларынын, китабчата иштиләс-нин, мәктәб дивар гәзети редаксия һәјәтини, кәчә атенетләр дәр-һәјини, сәјјар кино-филмләрини, тәдрис филмләрини, белә өвфә-лијјәт дәрһәйләринини во с. гүвәсәсиндән кенни во сәмөрәли истифа-дәдән бәһе едилрәр. Динә ишнәи шакирдләрә дини тө'сириндән ү-ләс етмәк, онларын мүбаризә атенет руһунда Јеташдырмәк сәһсәндә мәктәбләримиздә апарылан ишләрдән бәһе едилрәр.

Бу башлығы алтында кедән сәһбәтин сонунда дејиләр ки, табәг-чыл мөәллимләрини иш тәчрүбәсән кәстәрир ки, атенет торбијәсән ша-кирдин фәрди хүсусијјәтләрини дәриндән ојрәнмәк, динә ишнәи ша-кирдләрини зәһни во физики әмәк фәалијјәти, әхлағи һәрәкәтләрә үзәриндә узун мүддәтли мұшаһидә апармаг, шакирдләрә тәһәт во ичтимай һөјат һадисәләри һағтында елми биликләрә ситәһиәтир-маг Јолу илә апарылмалыдыр. Динә е'тигад едән шакирдләр во кәт-тивин ичтимай һөјатына, мәктәбия күтләви тәдбирләринә чәһб едил-мәлидилрәр. Белә шакирдләрә ишкәби мүнәсибәт кәстәрмәк онларын дини бахышына, билик дәрәчәсинә, фәрди хүсусијјәтинә мөәффәг бә-дин өсәрләр во мәгаләләр сечиб охушдырмаг Јолу илә тө'сир кәстәр-

мөк лазымдыр. Бу ишдө педагожи коллективин, пионер, комсомол фəалларынын, китабхана ишчилəринин вə валидејилəрин элбир фəаллїјети чох зəруридир...

Шакирдлəрин елми-атеист тəрбијəsi илə əлагəдар олараг əдəбијат мўəллимлəри бу китабчадан бир вəсəнт кими истифадə едə билəрлəр.

ШАКИРДЛƏРИН БЕЈНƏЛМИЛƏЛЧИЛИК ТƏРБИЈƏСИ

Сов.ИКП XXIV гурултајы кəнчлəрин коммунист тəрбијəсиндə комсомол тəшкилатларынын ролуну мəктəблə бир сырада јүксəк гижмəтлəндирмишдир: «Комсомолун əсəс вəзифəsi кəнчлəри коммунист идејалылыгыны, совет вəтəнпəрвəрлији, бејнəлмилəлчилик, јүксəк мўтəшəккилик вə итизамлылыг руһунда тəрбијəлəндирмəкдəн, социализм гурулушунун нанлијјəтлəрини вə үстүнлүклəрини кəнчлəр арасында фəал тəблиг етмəкдəн, чалышыб һэр бир кəнчи јени чəмијəтин фəал гуручусу етмəкдəн ибарəтдир». Бу бахымдан С. Шəфијевин «Маариф» нəшријјаты тəрəфиндəн бурахылан «Комсомол тəшкилаты вə шакирдлəрин бејнəлмилəлчилик тəрбијəsi» адлы китабчасы диггəти чəлб едир.

Китабчада шакирдлəри социалист вəтəнпəрвəрлији вə пролетар бејнəлмилəлчилији руһунда тəрбијə етмəкдə мəктəб комсомол тəшкилатларынын педагожи коллективлəрлə бирликдə кордүклəри ишлəрдəн бəһс едир.

Китабчада верилəн башлыглардан бири белə адланыр. «Бејнəлмилəлчилик тəрбијəсинин əһəмијјəти». Буну шəрһ едəн мўəллиф јазыр: «Шакирдлəрə дəрк етдирмəк лазымдыр ки, вəһид аилədə бирлəшəв совет халгларынын бир-биринə гаршылыглы кəмəји, гуручулуг, јарадычылыг ишлəриндə биркə чалышмалары коммунизм гуручулугунда даһа бəјүк нанлијјəтлəр газанмагын зəрури шəртидир. Һэр бир совет республикасынын итисади инкишафы бүтүн совет халгларынын гардашчасына əмəкдашлыгынын вə гаршылыглы јардымынын нəтичəsi дир. Газакыстанда хам торпагларыш истифадəјə верилмəси кими əзəмəтли бир иши кəтүрəк. Республика белə нəһəнк ишин əһдəсиндəн, əлбəттə, тəк кəлə билмəзди. Руслар, украиналылар, белоруслар, азəрбајчанлылар, ермəнилəр, күрчүлəр вə бир чох башга миллəтлəрин нүмəјəндəлəри кəмəјə кəлдилəр...

Сонракы бəһслəрдə мўəллиф комсомол тəшкилатынын апардыгы бејнəлмилəлчилик тəрбијəсинин мəзмуну, форма вə үсулларындан шакирдлəрин бејнəлмилəл тəрбијəсиндə рус дилинин ролундан, шакирдлəрин бејнəлмилəл тəрбијəсинə ингилаби əн'əнəлəрини тə'сириндəн, шакирдлəрин јолдашлыг вə гардашлыг руһунда тəрбијə едилмəсиндəн вə ингилаби бəјрамлар вə тарихи күнлəрин гејд едилмəсиндəн данышыр.

Китабча мəктəб комсомол тəшкилатынын катиблəри вə педагожи коллективлəри, һабелə рəһбэр комсомол вə халг маарифи органларынын ишчилəри үчүн нəзəрдə тутулмушдур.

ВƏТƏНƏ МƏҺƏББƏТ

Вəтəнə мəһəббəт, вəтəнпəрвəрлик инсанлара хас олан əн дəрин һисслəрдəн биридир. Инсанлар һəмишə догма торпагы—догма Вəтəни, онун догма тəбиəтини, догма дилини севмишлəр.

Əлкəмизни һəгигəтəн азад олдугу совет дəврундə вəтəнпəрвəрлик һисси јени, јүксəк сəвијјəјə галхмышдыр. Совет адəмлари вə вəтəнини тəкчə она кəрə севмирлəр ки, догма тəбиəти вə догма дили онлара əзиздир, һəм дə она кəрə севирлəр ки, о, дунјада галиб кəлмиш илк социализм əлкəсидир. Һэр шəјин халга мəхсус олдугу əлкə дир.

Илк вəтəнпəрвəрлик дəрслəрини ушаг аилədə алыр. Ушагы һələ дəрк етмəдији вəтəнпəрвəрлик һисси мəктəб иллəриндə инкишаф едир вə зəнкинлəшир. Мəктəб ушаглара оз вəзифəлəринə шүүрлу јанашмагы, ичтимаи əмлакы горумагы, əмəјə һəрмəт етмəји, коллектив ичəрисиндə јашамаг вə ишлəмəји бачармагы, һəмишə вə һэр јердə инсанлара анчаг əн јакшы шəјлəри—чичəклəри, сəмиимийјəти, шанлы ишлəри бəхш етмəји əјрəдир.

Будур, «Кəнчилик» нəшријјаты Р. һүсəјновун «Вəтəнə мəһəббəт» адлы китабыны чапдан бурахмышдыр. Китаб I—IV синиф шакирдлəриндə синифдəнкəнар тəдбирлəр вəситəsi илə совет вəтəнпəрвəрлији тəрбијəsi проблеминə һəср олунмушдур. Китабчанын нəшриндəн əсəс мəгсəd республика мəктəблəринин габагчыт тəчрүбəсинə əсəсланараг, шакирдлəри социалист Вəтəнинə мəһəббəт руһунда тəрбијə етмəјин сəмərəли јолларыны кəстəрмəкдəн ибарəтдир.

Китабда һэрби-вəтəнпəрвəрлик ојуяларына да јер верилмишдир.

«Совет вəтəнпəрвəрлији гүдрəтли амилдир» башлыгы алтында кедəн сəһбəтдəн ајдын олур ки, совет вəтəнпəрвəрлији һисси конкрет вə тə'сирли гүввəдир. Бу е'чазкар вə руһландыргычы гүввə һəм нефтчинин, поладəридəнин, иншаатчынын, əкинчинин фəдакар əмəјиндə, һəм дə алимин ахтарышларында, һəм сənəткарын јарадычылыгында, бир сəзлə, коммунизм гуручуларынын күндəлик ишлəриндə өзүнү кəстəрир.

Социалист вəтəнпəрвəрлији јени дунја гуран адəмларын əн јүксəк вə əн нəчиб һисслəрини, əлкəмиздə јашајан халгларын əн јакшы əн'əнəлəрини өзүндə бирлəшдирмишдир. Коммунист Партијасы зəһмəткешлəри совет вəтəнпəрвəрлији руһунда тəрбијə едəркəн, онларда социализм вə коммунизм уғрунда мўбаризэдə јараныб мəһкəмлəнмиш ингилаби əн'əнəлəрə сəдагəт һиссини инкишаф етдирир.

Мəһз буна кəрə дə адəмлари совет вəтəнпəрвəрлији руһунда, социалист Вəтəнимизə, бəјүк Совет Иттифагы Коммунист Партијасына мəһəббəт руһунда тəрбијə етмəк партијамызын идеологи ишини əн мўһүм вəзифəsi олмуш вə олмагдадыр.

Мўəллифин китабда ишлəтдији башлыглардан бири дə «Кичик јашлы мəктəблилəрдə совет вəтəнпəрвəрлији тəрбијəсинин вəзифəлəри вə педагожи əсəслары» адланыр.

Бу бəһсдə мўəллиф кичик јашлы мəктəблилəрдə совет вəтəнпəрвəрлији тəрбијəсинин вəзифəлəри, шакирдлəрдə Вəтəн вə вəтəнпəрвəрлик һаггында тəсəввүр јаранмасы вə биликлəр əлдə едилмəси, шакирдлəрдə Вəтəнə мўнасибəтин тəшəккүлүндə һиссијатын ролу вə шакирдлəрдə вəтəнпəрвəрлик һиссини инкишафында Вəтəн хəјринə фəалијјəтин ролу мəсəлəлəриндəн данышыр.

Бундан сонра мўəллиф «Кичик јашлы мəктəблилəрдə совет вəтəнпəрвəрлији тəрбијəсиндə синифдəнкəнар тəдбирлəр» вə «Ушагла-

ның потәшпәрвәрлик тәрбијесинде пәлидејини ролу» мәсәләләрини шәрһ едир.

СИНТАКСИСНИ ТӨДРИСИНӨ ДАИР

«Маариф» нәшријаты М. Гәсәновун «Синтаксисни тәдрисинде гаршыја чыхан чәтнилликләр вә оңларын арадан галдырылмасы» адлы китабчасыны нәшр етмишдир.

Китабчанын өнвәлигидә кичик бир кириш берилмишдир. Кириш охудугда ајдын олур ки, Азәрбајчан дилинин тәдрисинде гаршыја чыхан чәтнилликләрни бәјүк бир гиеми биләвәсәнтә синтаксислә олагодардыр. Вуну мөәллиф республиканын вә Бақы шәһәринин бир сыра мәктәпләриндә апардыгы мұшаһидә вә експериментләрә осәсон мөәлјән етмишдир. Вуну нәзәрә алаи мөәллиф синтаксис мәшгәләләриндә гаршыја чыхан чәтнилликләри арашдырмыш, буңлары догураи сәбәбләри үмумиләшдирмиш вә буңларын арадан галдырылмасы јолларыны ајры-ајры грамматик мәвзуларла олагодар шәкилдә китабчада излә етмишдир.

Бир чәһәти дә гејд етмәк ләзымдыр ки, мөәллиф осәриндә тәдрис процесиндә даһа чәх чәтниллик тәрәдәи бә'зи синтактик мәвзуларың ојрәдилмәси јолларындан бәһс етмишдир.

Әсәр габагчыл мөәллимләрини иш тәчрүбәсиниң үмумиләшдирилмәси вә мөәллифини апардыгы експериментини потиңәләри осәсында јазылмышдыр.

Китабча орта мәктәбин Азәрбајчан дили мөәллимләри вә ани мәктәб тәләбәләри үчүн нәзәрдә тутулмушдур.

КОММУНИСТ ЈАЗЫЧЫ, ИЧТИМАН ХАДИМ

Азәрбајчан ССР «Вилк» чәмијјәти Фәридә Возированың «М. С. Ордубади» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Китабча халгымызың сәвими сәнәткары вә ләјагәтли оғлу коммунист јазычы вә ичтиман хадим Мәммәд Сәид Ордубадиниң инадан олмасының јүз иллији өрәфәсиндә бурахылмышдыр.

Китабчаның киришиндә дејилр ки, Азәрбајчан совет әдәбијјәти вә мәдәнијјәтинин икишияфында бәјүк хидмәтләри олаи М. С. Ордубади өз гүдрәтли гәләминә әдәбијјәтин бүтүн нәвләриндә сынајан истә'дәдлы әдиб хәсусәнә нәсеримизин икишияфында бәјүк бир иш көрмүшдур. Мошшур тарихи романлары илә әдәбијјәтимызда тарихи роман нәвүнүн бүнәврәсини гејән Ордубадиниң «Думанлы Тәбри»», «Гылыч вә гәләм», «Дојүнәи шәһәр» романлары миллијәнләрлә охучунун сәвими китабларындандыр. Халгымызың тарихиниң шәһи сәһифәләрини јәнидән чаңландыран, иңгилаби ән'әнәләриниң ифтихарла јада сәләи һәмәи осәрләр совет кәңчәләриниң тәрбијәсиндә мұһүм рәл ојнамагла бәрәбәр, әдиби бүтүн Советләр әлкәсиндә шәһрәтләндирмиш вә танытмышдыр.

Ше'р, һекәјә, фелјетон, мәғәлә, драм, либретто, роман вә с. нәвләрдә јазылмыш осәрләрдән ибарәт әлдугча пәнкиң әдәби хәзинә гејүб кетмиш сәнәткар Мәммәд Сәид Ордубадиниң әдәби јәрдәмчәлиги вә һәјәт јолу әлдугча мәвмуилу вә ибрәтамиздир.

Вундан сәһрә китабчада көрнәмли әдиби һәјәт вә јарәдәмчәлигиңдән бәһс олунур.

«АЗӘРБАЈЧАН ЛӘТИФӘЛӘРИ»

Бир күн апа оғлуна деди:

— Бала, о иши ки, бу күн әләмәк мүмкүндур. һеч вахт сабаһа гејма.

Оғлан:

— Баш үстә, апа чан,— дејиб о бири отага гәчди.

Апасы:

— Инди нә етмәк истәјирсәи, ај оғул?— дејә сорушанда оғул бәлә чаваб верди:

— Сабаһкы һалва пәјымы дә бу күн јемәк истәјирәм («Һалва мәсәләси»).

Дәрәдә шакирд бир сәзүн мә'насыны мөәллимдән сорушур. Мөәллим һәмәи колмәнин мә'насыны билмир. Ләкин о өзүнү сәндирмәчәк үчүн дејир:

— Ушағлыгдә бир сәзүн мә'насыны билмәдидә мән вәлидејимдән сорушуб ојрәндрим. Мәним вәлидејим чаклы лүгәт иди.

Шакирд:

— Кормәтли мөәллим, сизин лүгәти бир-ики күнтүжә мәнә вәрәсинизми?— дејир («Чанлы лүгәт»).

Мөәллим шакирдинә дејир:

— Нојә көрә сәнә ики гијмәт вердијим билирсәими?

Шакирд чаваб верир:

— Корүрсүнүзмү, мөәллим, мәнә нәјә көрә ики гијмәт вердијимнән өзүнүз дә билмирсәиңиз. («Сиз өзүнүз дә билмирсәиңиз»).

Јухарыда күмүнә көтирдидимиз ләтифәләри «Азәрбајчан ләтифәләри» адлы китабчада бураја көчүртдүк.

«Азәрнәшр»ин бурахдыгы һәмәи адда китабчада ики јүз әллидән чәх мұхтәлиф мәвзуда ләтифә топланмышдыр.

Бу ләтифәләрдә өмәји сәвмәјән, оңа хор бахан тәнбәл ләвгә, апа, јаланчы, гөрхәг, өлиәри, худнәсәнд, хәсиң адамлар, башгәләриниң, хәсусәнә ата-ананың һесабына јашамаг истәјән әркәүт, јәнијетмәләр, мәктәбдән, тәһсилдән бәјүн гәчәрмага чалышмәләр мәсхәрәјә гејулур, чәмијјәтиниз үчүн характерик олмајан сифәтләр сатирик бир дилдә ифиа едилр.

«Азәрбајчан ләтифәләри»ин Т. Фәрәлијев тәртиб етмиш вә ишләмишдир.

ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ

Сәв.ШКП МК вә ССРИ Назирләр Совети «Үмумтәһсил мәктәбин ишини даһа дә јажылашдырмаг тәдбирләри һаггында» (1966) гәрарында шакирдләрин естетик тәрбијәсинә бәјүк әһәмијјәт вәрмәји, тәрбијә ишини бу мұһүм сәһәсә илә чидди мәшгүл олмагы, бу мәсәлә илә олагодар оларәг кино-филмләр бурахылмасы, јәни тамашалар һазырламагы, ушағлар үчүн кино-сәһнәләрин сајыны артырмагы, ең јәһи бәдиә осәрләрини фотомүнтәхәбатларыны вә репродукцјаларыны бурахмагы вә с. мұһүм тәдбирләри кәчирмәји мұқафиг тәшкиләтлә-

рын гаршысында тәхирәсалыммаз бир вәзифә кими гоҗмушдур. Буни пәзәрә алараг «Маариф» ноширјаты С. Зејналловун «Шакирдларын естетик тәрбијәсини тәшкили» адлы китабчасыны бурахмышлар.

Бу китабчанын «Кирриш»индә дејилір ки, һазыры шәраитдә ким дурчаг, һәртәрәfli иннишаф етмиш инсан тәрбијә едиб јетишир мөкдир. Бу саһодә совет мәктәбинин гаршысында бојук үзгәртиләр дурур. Һәртәрәfli иннишаф етмиш јени инсан тәрбијәсиндә естетик тәрбијәнин ролу вә әһәмијјәти хүсусилә бојукдур. Белә ки, шакирдларә тәбиәт вә чәмијјәти козәлликләрини дәрк етдирмәк, онларә естетик зовгү формалашдырмаг вәзифәси мәктәбин вә мүәллимин үзәринә дүшүр.

Бундан сонра мүәллиф «Шакирдларын естетик тәрбијәсинә әһәмијјәти вә вәзифәләри» башлығы алтында өз сөһбәтини алардыр.

Мүәллиф сөһбәтини әввәлиндә естетик тәрбијәнин әһәмијјәти кенишлији илә шәрһ едәрәк кәстәрир ки, кәңч пәсилдә совет адамларынын козәлләшән һәјәтины, совет Вәтәнимизин јүнсәк инкишафыны баша дүшмәк вә гијмәтләндирә билмәк үчүн биликлә јанашы, јүнсәк естетик зовгү дә тәрбијә етмәк лазымдыр.

Мүәллиф сөзүнә давам едәрәк јазыр:

— Естетик тәрбијәнин гаршысында гојулан әсәс тәләбләрдән бири дә бундан ибарәтдир ки, һәр бир ушаг, кәңч јалныз садәчә олараг козәллији севмәклә, ондан һәзз алмагла, чиркинлијә, ејбәчәрлијә инфрәт етмәклә кифәјәтләймәсин, һәр бир адам өмрү боју козәллијә јаратмагы, пәслијә вә ејбәчәрлијә гаршы мүбаризә апармагы бачарсын.

Һәмин бәһедәки сөһбәтини јекунлашдыран мүәллиф јазыр:

— Беләликлә мәктәбдә естетик тәрбијәнин башлыча мәгсәдә кәңч пәслин мәһәси тәрбијәсинә, инсанын һисси вә әгли һәјәтигә зовгүнә вә сөзүн кениш мәһәси инсани фәалијјәтинә истигамәт вермәкдән ибарәтдир. Конкрет шәкилдә ифадә етсәк, естетик тәрбијә ашагыдакы үч башлыча мәгсәди гаршыда гојур: Әввәлә, объектив әләмин, тәбиәтин козәллијини дујмагы, гаврамагы, инкичәси, инчә нәтдәки козәллији дүзкүн гијмәтләндирмәји, үчүнчүсү дә, ичтиман һәјәтдә козәллији истәһсал етмәји, јаратмагы ојрәдир (Бах: М. Мәһмәдов. Естетика һаггында сөһбәтләр. «Кәңчлик», 1988, сәб. 94-95).

Бундан башга китабчада «Үмумтәһсил фәиләринин тәдриси процессиндә шакирдларын естетик тәрбијәси» мәсәләсиндән кениш бәх олунур.

Китабчанын сонунда «Мәктәбдәнкәнар вә синифдәнхарич тәрбијә бирләр васитәси илә шакирдларын естетик тәрбијәсиндән данышы

Мүәллиф Агдам рајону мәктәбләриндә чалышан габагчыл мүәллимләрин, һабелә директору олдугу С. Бајрамов адына шәһәр 1 номрәли мәктәбин мүәллимләринин иш тәчрүбәсинә әсасланараг естетик тәрбијәнин мүхтәлиф форма вә үсулларындан нечә истифадә едләр мәсиндән данышыр.

ЧӘЗӘ ТӘРБИЈӘСИ ҺАГГЫНДА

Валидејиләр үчүн «Аилә тәрбијәси» адлы китабда «Чәзә» һаггында сөһбәтдә дејилір ки, дүзкүн тәрбијә шәраитиндә мәнәббәт олур.

тәләбкарлыг јанашы кедир. Ушагларә нәвазишли, хәјирхәһ мүнасибәт тәләбкарлыг вә чиддилик илә улашыр. Ушагларын јахшы һәрәкәти бәјонилір, пис һәркәтләри исо пәсләнир, мәғәммәтләнир. Белә мәғәммәтин ән сон олчүсү чәзәдир.

Чәзә ушага тә'сир етмәк үчүн чох күчлү васитәдир. Чәзә өз һәркәтләриндән өтрү ушагы утанмага вә пешман олмага мәчбур едир. Утанмаг, өзүндән наразы олмаг вә дүзәлтмәк әргүсү доғурур. А. С. Манаренко демилдир: «Чәзә чох чәтин шәјдир, о, тәрбијәсиндән олдугча бојук нәзакәт вә еһтијәтлыг тәләб едир».

Чәзә Јарамаз һәркәтдән сонра дәрһал верилмәлидир. Јохса ушаг ону баша дүшмәз вә мәгсәдә наил олмаг олмаз. Чәзә әдаләтли олмәлыдыр. Әдаләтсизлини ушагы инчик салыр вә гәзәбләндирир. Ачыглан кими дәрһал чәзә вермәкдән, ушагда интигам һисси доғурмагдан чәтинмәк лазымдыр.

Физики чәзәја гәтијјән јол вермәк олмәз.

Чәзә нечә олмәлидыр?

Бу суала ајдын вә отраfli чәзәб алмаг үчүн «Маариф» кәлиријјәтинин јени бурахдыгы Л. Ф. Островскајанын «Ушагларын чәзәландырмаг лазымдырмы?» адлы китабыны охумагы охучуларымыза мәсләһәт көрүрүк.

Бу китабда мараглы сәрловһәләр алтында сөһбәт едән мүәллиф охучуларына изаһ едир ки, ушагын пис давраһышы, һәр шәјдән әввәл, бәјүкләрин ушагла гаршылыглы мүнасибәти системинин дүзкүн олмамасынын нәтичәсидир. Ишә бу системин јенидән дәјишмәклә башламаг лазымдыр. Башлычасы—ушагын бүтүн һәјәт тәрғини, бәјүкләрин она олан мүнасибәтинин характерини дәјишмәји бачармагдыр.

Дәјә биләрләр ки, бу, чәтиндир. Белә, бу, асан дејил, чүнки белә һалларда бојумәкдә олан инсана биләваситә тә'сир кәстәрәк Јаранмыш аилә мүнасибәтинин јенидән дәјишмәк лазым кәлир. Адәт едилмиш аилә тәмәлини дәјишмәк нә гәдәр чәтин олса да, буу етмәк лазымдыр. Әкс һалда, ушагы јенидән тәрбијәләндирмәк олмаз. Агы, ушаг дүзкүн давраһыш гајдаларыны, инсанларла гаршылыглы мүнасибәти, коммунизм әхлагы әсасларыны, әмәксевәрлик һагда аилајышы, доғручулугу, инсан ләјәгәтинин вә саирәни һәјәт тәчрүбәсиндә мәнәмсәмәлидир.

Китабын сонунда «Нәтичә» верилір. Бурада дејилір ки, совет педагогикасы чәзәнин ушага сон тә'сир үсулу кими тәтбиғ едләр мәсинә јол верир. Чәзә тәдбиринә аз-аз, һәм дә чәзәсыз кечинмәк мүмкүн олмадыгы һалда мүрачәт етмәк лазымдыр... Чәзә педагогик чәһәтдән о заман бәрәәт газанар ки, о, ушага өз күнаһыны баша дүшмәкдә комәк етсин, онда пешманчылыг јаратсын, чәзә ушагын инсани ләјәгәтинин алчалтмаг дејил, әксинә, өз һәрәкәтләринә гаршы мәс'уллијәт һиссини артырсын...

**«АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ»
МƏЧМУƏСИНДƏ 1972-ЧИ ИЛДƏ ДƏРЧ ОЛУНМУШ
МƏГАЛƏЛƏР**

	№	Сəһ.
Азəрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекциясынын гəрəры	2	3
Үмүмхалг бајрамы гаршысында	1	17
Мəммəd Ариф Дадашзадə — XXIV гурултај вə əдəбијатын əрəдилмəsi	3	3
В. Н. Лениннин анадан олмасынын 100 иллији		
Д. Мəммədов — Орта мəkтəбин əдəбијат тəдрисиндə Ленин сурəтинин əрəнилмəsi һаггында	1	3
ССРИ-нин тəшкил едилмэсинин 50 иллији		
Халглар достлугунун аловлу тəрəннүмчүсү	4	3
Совет Азəрбајчанынын 50 иллији		
А. Абдуллајев — 50 илдə Азəрбајчан дили тəдрисинин инкишафы	1	11
Орта мəkтəбдə Азəрбајчан дили тəдрис		
А. Абдуллајев — Азəрбајчан дили тəдрисинин проблем мəsəlэлəри һаггында	2	24
Б. Аславов — Бə'эн сөздүзəлдичи вə сөздəјишдиричи омоним шəкилтəрин мугајисəли тəдриси	2	51
Н. Абдуллајев — Нитг инкишафы мəшгələləриндə интонасија үзрə керүлəчək ишлэр һаггында	3	9
Т. Бабајева — Рус мəkтəбинин Азəрбајчан дили дəрслəриндə шакирдлəрин нитг вəрдишлəрини артырмагда визуал вə акустик васитəлəрин ролу	3	34
С. Ваһидов — IV синифдə фонетикадан јени билијин мүстəгил мəнимсəдилмэсинə даир	2	42
Назим Əһмədов — IV синифдə интонасија үзрə ишин апарылмасы имканлары вə јоллары	3	22

И. Əлијев — Ахнам мəkтəблəриндə шакирдлəрин дилли нитгинин инкишаф етдирилмəsi јоллары	4	22
М. Исмајилзадə — Азəрбајчан дили дəрслəриндə шəкиллəрдə истифадо	4	16
М. Мəммədов — Рус мəkтəблəриндə Азəрбајчан дили дəрслəриндə тəлим процесинин фəрдишдирилмəsi	4	12
Ə. Нуријева — Гəнималарын тəдриси тəчрүбэсиндə	1	27
Г. Рајева — Мугајисə үсулундан ичə истифадо едиром	3	29
Ə. Сүлейманов — Азəрбајчан дилиндə кери галаи шакирдлəрлə ишломон тəчрүбэсиндə	1	22
К. Саламов — Диалект шəранти вə мүəллим	3	18
С. Хəлилов — Азəрбајчан дилинин фразеоложи вə индлəри	1	41
Г. һүсəјнов — Əлвəчəли грамматикаја даир чалишмаларын апарылмасы һаггында	2	37
М. һосəнов, Ј. Əфəндијев — Грамматиканын тəдрисиндə мугајисədən истифадо	2	55
Т. Чəфоров — Азəрбајчан дили дəрслəриндə əдəби-бədни мəтилəрдə истифадо јоллары	4	29

Орта мəkтəбдə əдəбијат тəдриси

Аббас һачыјев — Əдəбијат дəрслəриндə сэдəлик вə тəвəзəкарлыг тəрбијэсинин апарылмасы тəчрүбэсиндə	4	69
Б. Багыров — Кəркəмли алим вə əдəбијат мүəллими	2	93
Ағададаш Бабајев — V синифдə əдəбијатдан програм материалларынын болкүсү вə планлашдырылмасы	3	42
А. Бабајев — V синифдə əдəбијат дəрслəри	4	46
Т. Дадашова — Алмаз сурəтинин психоложи тəһлилинə даир	1	84
Ч. Əһмədов — Азəрбајчанда Совет һакимијэтинин илк иллəриндə əдəбијат тəдрисинин бə'зи мəsəlэлəри	1	70
Ч. Əһмədов — Əдəбијат тəдриси мүсəир вəзифələр гаршысында	4	36
И. Зүлфугаров — VIII—IX синифлəрин јени програмында совет əдəбијатына даир мүсəхибə дəрслəринин апарылмасы тəчрүбэсиндə	1	92
Сəлимə Зейналова — IX синифдə М. Ə. Сабирин јарадычылыгы вə «Бейнəлмилəl» шə'ринин тəдриси	3	59
Нагы Күнəшли — V—VIII синифлəрдə бədни əдəбијатдан синифдəнхарич ишин тəшкили	3	83
Н. Күнəшли — Шакирдлəрдə синифдəнхарич мүтəлијə мараг тəрбијə етмək тəчрүбэсиндə	2	87
Ш. Микајылов — Əдəбијат нəзəријэси материаллары үзрə соргунун тəшкили	1	51
Ə. Мирəһмədов — Сабирин классик ирслə əлагэсинə даир	1	60
Р. Мəммədов — Шакирдлəрин бədни тəфəккүрүнүн инкишаф етдирилмəsi јоллары	2	75

Дурсун Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләринин еффе- тивлијини артырмаг һаггында	3	53
Чавад Мәммәдов — Әдәбијјат дәрсләриндә идеја тәрбијәси тәчрүбәсиндән	3	76
Р. Мустафајева — V синифдә М. Ибраһимовун «Пәри хала вә Ленин» һекајәсинин тәдриси һаггында	4	56
Б. Мурадов — Әдәбијјат дәрсләринин спесифик хү- сусијјәтләри һаггында	4	63
Х. Мәммәдов — М. Мүшфигин поемаларынын фа- култәтив мәшғәләләрдә өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	4	84
Н. Г. Не'мәтов — Әдәбијјат дәрсләриндә проблем- ли тә'лим	2	62
Н. Оручәлијев — Әдәбијјат дәрсләриндә экран ва- ситәләриндән истифадә етмәјә даир	4	75
Ә. Рәчәбов — Ушаг китаблары	2	106
М. Сејидов — Сәһнә әсәрләринин жанр хүсусијјәтлә- ринин өјрәдилмәсинә даир	2	81
Т. Салаһов — «Әсли вә Кәрәм» дастанынын тәд- рисинә даир	2	69
С. Шүкүров — Јени инсан тәрбијәсиндә әдәбијја- тын ролу	1	76
Ә. Шәфијев — Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты дәрс- ләриндә техники васитәләрдән истифадә етмәк тәчрү- бәсиндән	3	68
Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб № 1, 2, 3, 4	98, 96, 91, 94	
Бу китаблары охујун № 1, 2, 3, 4.	103, 96, 99, 99	
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсин- дә 1972—1973-чү дәрс или үчүн дәрч олуначаг материал- ларын тәхмини планы	4	106
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсин- дә 1972-чи илдә дәрч олунамыш материаллар	4	110

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редак-
тор мүавини), М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 30/XII-1972-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84 \frac{1}{16} = 3,5$
кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 15331. Сифарыш 5695. Тира-
раж 12342.

Редаксијанын үнваны: Бақы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82

Бақы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

25 1972

76307

**«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И ЛИТЕРАТУРЫ»**

(Методическая сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Предложение в журнал

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1972

Scanned with
MOBILE SCANNER